

УДК 021.2:061.22:379.82(477)''1896/1918''

В. Ю. Соколов,

кандидат історичних наук, головний бібліотекар
Національної парламентської бібліотеки України
вул. М. Грушевського, 1, м. Київ, 01008, Україна
тел.: (044) 278 85 12
e-mail: socolv@i.ua

**КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКА ТА БІБЛІОТЕЧНА
ДІЯЛЬНІСТЬ НАРОДНИХ ДОМІВ КОМІТЕТІВ ПІКЛУВАННЯ
ПРО НАРОДНУ ТВЕРЕЗІСТЬ В УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ ХІХ –
НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

Досліджено основні напрями та особливості культурно-просвітницької та бібліотечної діяльності народних домів комітетів піклування про народну тверезість в Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.; вивчено специфіку організації роботи бібліотек-читалень народних домів комітетів піклування про народну тверезість на теренах країни; проаналізовано особливості діяльності та значення зазначених книгозбірень у забезпеченні населення бібліотечною книгою, у поширенні читання, просвітництва й духовної культури.

Ключові слова: народний дім, бібліотечна діяльність, історія бібліотечної справи, комітет піклування про народну тверезість, бібліотека, бібліотека-читальня, чайна-читальня, Україна.

Культурно-просвітницька та бібліотечна діяльність комітетів піклування про народну тверезість (КПНТ) наприкінці ХІХ – поч. ХХ ст. останнім часом все більше привертає увагу фахівців, всебічне вивчення якої може мати не тільки важливе наукове значення, а й бути корисним у соціально-практичному сенсі, тому що дослідження зазначеної діяльності дає можливість використати історичний досвід громадських організацій із налагодження практичної взаємодії органів місцевого самоврядування, бібліотек та громадських рухів у справі утвердження здорового побуту та підвищення культурного рівня суспільства в сучасних умовах недостатнього асигнування різних галузей культури, зокрема бібліотечної справи.

Діяльність бібліотек КПНТ у Російській імперії досліджувалася низкою авторів, які здійснили перші спроби узагальнення матеріалу ще в дореволюційний період (праці Д. Булгаковського, В. Вахтьорова, І. Введенського, В. Гагена, К. Дерунова, В. Дерюжинського, В. Івановича, Л. Хавкіної, М. Шипова та ін.). Пізніше їх доповнили праці К. Абрамова, Н. Валєєвої, Е. Дегальцевої, В. Ляха, О. Маркова, М. Матвєєва, Л. Покрасової, І. Рябської, Т. Савінової, Т. Судоргіної та ін. У більшості зазначених робіт характеризується діяльність книгозбірень КПНТ, що діяли на території Росії, де зазначена проблематика, разом з вивченням діяльності народних бібліотек, останнім часом вийшла на рівень дисерта-

ційних досліджень (праці І. Голубцової (2000), В. Новікова (2003), О. Букреєвої (2008), Л. Массерової (2014) та ін.). Певним чином, окремі аспекти діяльності бібліотек КПНТ в Україні окреслено в працях з історії вітчизняної бібліотечної справи (праці А. Волинець, З. Гімальдінової, О. Григоренка, Л. Дубровіної, Л. Лучки, О. Онищенко, В. Пупченка, Ю. Хоптяр та ін.). Однак, у багатьох дослідженнях з вивчення розвитку вітчизняної бібліотечної справи наприкінці XIX – поч. XX ст. або з історії розвитку бібліотек в Україні про діяльність книгозбірень КПНТ зовсім не згадується, як, наприклад, у навчальному посібнику В. В. Сєдих «Історія бібліотечної справи в Україні» (Харків, 2013). Більш ґрунтовно діяльність бібліотек КПНТ в Україні розглядалася у статтях О. Айвазян, Л. Лучкої, І. Мілясевич та Т. Соломонової [1; 33; 40; 54]. Проте, до сих пір ще немає окремих досліджень, що були б присвячені вивченню формування та динаміки книжкового фонду та складу читачів, особливостей розвитку та функціонування мережі книгозбірень КПНТ, їхнього соціально-освітнього та культурного значення у розвитку суспільства наприкінці XIX – поч. XX ст. на території сучасної України в цілому. Поза увагою дослідників залишаються питання, що стосуються всебічного вивчення та характеристики основних напрямів діяльності книгозбірень КПНТ, особливостей і закономірностей їхнього функціонування, правового становища, їх суспільного місця та значення в забезпеченні читацьких потреб, ліквідації неписьменності, підвищенні культурного рівня населення. Недослідженими залишаються питання вивчення особливостей діяльності різних видів книгозбірень КПНТ, зокрема бібліотек народних домів. Здебільшого, розвиток книгозбірень КПНТ розглядався вітчизняними бібліотекознавцями лише епізодично у контексті досліджень (і як складова) становлення народних бібліотек або характеристики їхньої діяльності в окремо взятих регіонах (праці І. Мілясевич, Т. Соломонової) [40; 54]. Так, зокрема, у статті І. Мілясевич діяльність зазначених книгозбірень охарактеризована в межах регіону Волині. Дослідниця з'ясувала причини створення цього типу бібліотек, проаналізувала загальні закономірності їх розвитку, коротко охарактеризувала режим та форми роботи, місце серед інших видів бібліотек у Волинській губернії [40].

Бібліотечна діяльність народних домів КПНТ як в Росії, так і в Україні ще не була предметом окремого дослідження фахівців, хоча публікацій з організації роботи та культурно-освітнього значення діяльності народних домів було чимало ще у дорадянські часи (праці В. Данилевського, Ф. Д'якова, Є. Звягінцева, Є. Мединського та ін.) [10; 17; 20; 36–39]. Окремі аспекти культурно-просвітницької та бібліотечної діяльності народних домів різних товариств (зокрема, «Товариства грамотності», «Просвіти» та ін.), комітетів, земств, різних громадських та муніципальних установ проаналізовані в деяких статтях сучасних вітчизняних дослідників (праці Д. Заковоротнього, О. Колосовської, Н. Кунанець, Л. Лисої, Л. Лисової) [19; 27; 29; 31; 34]. **Метою** запропонованої статті є дослідження основних напрямів культурно-просвітницької діяльності

народних домів комітетів піклування про народну тверезість на теренах сучасної України, вивчення особливостей розвитку бібліотечної діяльності народних домів КПНТ, характеристика книжкового фонду їхніх бібліотек, складу читачів, особливостей їхнього формування та функціонування, а також розкриття їхнього значення у розвитку просвітництва та культури українського суспільства.

Загальновідомо, що із розвитком індустріалізації та урбанізації, що відбувалися наприкінці XIX ст. в різних регіонах Російської імперії, розповсюджувалося таке негативне явище як алкоголізм. На жаль і зараз дане соціальне явище набуло значного поширення як у Росії, так і в Україні. На сторінках ЗМІ, у зв'язку із зростанням алкоголізму в Україні останнім часом, все частіше розглядаються питання про організацію боротьби із даним негативним соціальним явищем. Нещодавно було створено офіційний сайт Всеукраїнського суспільного руху «Твереза Україна» [7]. Розробка програм та організаційних заходів даного руху починалася, як правило, з вивчення історії певного питання. Іноді таке звернення до історії досить швидко призводило до певних практичних рішень і втілень. Так, наприклад, у 2015 р. було прийнято рішення про ремонт та відтворення у Києві Лук'янівського народного дому «Товариства піклування про народну тверезість», що був побудований у 1902 р. Таке рішення є найкращим підтвердженням зростання уваги до досвіду діяльності КПНТ, до необхідності відродження суспільно-державного руху «Піклування про народну тверезість» та розвитку культурно-просвітницької діяльності народних домів. Після отримання незалежності України відбувається певне відродження роботи народних домів, відбудовуються зруйновані народні доми, реставруються ті, що збереглися. Так, наприклад, на Тернопільщині збережено понад 250 приміщень народних домів, збудованих до 1939 р.

Товариство піклування про народну тверезість (ТПНТ), що обирало свій виконавчий орган – Комітет піклування про народну тверезість (КПНТ), було утворено у Російській імперії у 1894 р. Одними з основних завдань КПНТ було розповсюдження серед широких верств народу знань про шкоду зловживання алкоголем та організація вільного часу, здебільшого, робітників, селян та міщан, що передбачало такі основні напрямки роботи: створення бібліотек-читалень з метою пропаганди кращої літератури для народного читання; організація народних читань та публічних лекцій з метою антиалкогольної пропаганди та розширення культурного кругозору населення; влаштування вокально-інструментальних вечорів та театральних вистав з метою організації змістовного народного дозвілля; створення книжкових складів; видання та розповсюдження книг для народного читання з метою поширення медичних знань про шкоду алкоголю і піднесення загального культурного рівня; організація недільних шкіл для неграмотного та малограмотного населення. Деякі свої послуги КПНТ надавали населенню за малу частину реальної вартості, але не безкоштовно, що мало виховне і моральне значення.

Найважливішу роль у культурно-просвітницькій діяльності КПНТ відігравали різноманітні бібліотеки та читальні, що комітети створювали по всіх губерніях. Зазначені книгозбірні за своїм статусом, правами та особливостями функціонування відносилися до народних бібліотек офіційних громадських просвітницьких і благодійних організацій. У порівнянні з іншими народними бібліотеками книгозбірні КПНТ були поставлені в більш жорсткі законодавчі та цензурні обмеження. З одного боку, діяльність даних бібліотек, які відкривалися благодійною організацією, потрапляла під дію «Правил о бесплатных народных читальнях и порядке надзора за ними», що були затверджені Міністерством внутрішніх справ у 1890 р., згідно з якими книгозбірні КПНТ могли комплектувати свої фонди тільки виданнями, дозволеними Вченим комітетом Міністерства народної освіти (це приблизно 3 % від числа всіх книг і близько 17 % періодики, що друкувалися у Росії), виданнями уряду та літературою, дозволеною духовним відомством (зазначені «Правила» діяли до 1905 р.) [56, с. 192]. З іншого боку, згідно з «Правилами для устройства попечительствами о народной трезвости бесплатных библиотек-читален», процедуру відкриття бібліотек КПНТ повинні були узгодити ще й з Міністерством фінансів. Таким чином за бібліотеками КПНТ встановлювався нагляд з боку трьох міністерств: Міністерства внутрішніх справ, Міністерства народної освіти, Міністерства фінансів та ще й духовного відомства, що вдвічі подовжувало процедуру відкриття бібліотек. Державні гроші розподіляв губернський КПНТ, а повітові комітети були зобов'язані погоджувати з ним списки книг та періодичних видань, якими слід було поповнити фонди бібліотек, звичайно, з тих списків видань, які схвалило Міністерство народної освіти. Фонд бібліотек КПНТ складався майже виключно з літератури, дозволеної «Каталогом книг и периодических изданий для бесплатных народных читален», який затверджувався Міністерством народної освіти. З періодичних видань, обов'язковими були: «Вестник трезвости», «Сельский вестник», одна щоденна газета, одне з ілюстрованих видань, духовно-релігійний журнал. У списку довідкових видань були: календарі, довідники, словники та ін. У міністерських каталогах були відсутні соціально-політичні праці, книги з історії громадських рухів, з робочого й аграрного питань, з політекономії, філософії тощо. Однак не слід забувати, що основний контингент книгозбірень КПНТ становили робітники та селяни, які ще не мали розвинутих духовних потреб та для яких потрібні були прості й зрозумілі видання. Для більш досвідчених читачів, які мали потреби в серйозній науковій і науково-популярній літературі, надавали послуги платні міські публічні бібліотеки.

Бібліотеки народних домів, які почали формуватися з другої половини XIX ст., на поч. XX ст. стали одними з важливих і значущих різновидів книгозбірень КПНТ, під керівництвом якого були не тільки чайні-читальні, бібліотеки-читальні, пересувні бібліотеки, а й народні доми, недільні школи, навчальні заклади для дорослих та дітей, сади для прогулянок і розваг, музеї, книжкові

склади (магазини) тощо [5, с. 12–13]. КПНТ досить часто надавали фінансову допомогу на відкриття і подальше функціонування народних домів та бібліотек, що організовували земства, різні громадські та релігійні установи. Іноді, навпаки, земства надавали фінансову допомогу КПНТ на будівництво народних домів та бібліотек. Так, наприклад, у 1898 р. земство м. Луганська надало кошти у розмірі 4500 руб. Луганському КПНТ, який очолював очільник дворянства С. Ільєнко, на організацію та розвиток Народного дому. При цій установі, звичайно, діяла бібліотека-читальня, проводилися лекції, на які запрошували культурно-освітніх діячів, здебільшого, з Харкова та Катеринослава. Так, наприклад, доктор філософії Г. Полонський читав лекції про творчість Л. Андрєєва, М. Горького, Ф. Лассаля та ін. У створенні народних домів брали участь передові діячі російської та української культури. Так, наприклад, у 1901 р. у Полтаві за безпосередньої участі видатних письменників М. Коцюбинського, П. Мирного та В. Короленка був відкритий Народний дім ім. М. В. Гоголя.

Народні доми представляли собою загальнодоступні культурно-просвітницькі заклади, які масово почали засновувати у Росії з кінця 1880-х рр. Проте, в Україні, одним з перших народний дім був заснований ще у 1849 р. у Львові з ініціативи Головної Руської Ради та який надалі став однією з найбільших культурно-освітніх установ Галичини [3]. Народні доми з другої половини XIX ст. почали відкривати з ініціативи різних товариств, земств, комітетів та громадських організацій. Великий внесок у створення народних домів та бібліотек в Україні внесли Харківське та Київське товариства грамотності, Слов'янське суспільство й Лекційний комітет в Одесі, Львівське товариство «Просвіта» та ін. За деякими даними відомо, що на початку XX ст. у Російській імперії налічувалося більше 170 народних домів [46]. До Першої світової війни в Російській імперії налічувалося вже 222 народних домів, що створювалися переважно у великих містах і містечках. Проте, є відомості, що тільки у Галичині до Першої світової війни було побудовано більше 500 народних домів [42]. Більшість народних домів до 1914 р. належали державі, громадським або релігійним установам, проте були й недержавні установи, що були побудовані та функціонували за рахунок приватних осіб. За відомостями Л. Дмитрієвої у 1917 р. у Росії було 237 народних домів [14].

Значного поширення народні дома отримали після революції 1905 р. Наприкінці XIX – на поч. XX ст. у Росії народні доми намагалися об'єднати всі форми освітньої та розважальної діяльності. Керівництво народних домів, зокрема КПНТ, організовуючи культурне дозвілля населення, ставили перед собою завдання розвивати позашкільну освіту, боротися з неписьменністю, поширювати лекційну та культурно-просвітницьку роботу. Як правило, при народних домах розміщувалися бібліотека з читальнею, театраль-лекційний зал зі сценічним майданчиком, недільна школа, вечірні класи для дорослих, хор, чайна, книготорговельна лавка. В окремих випадках засновували спрощений різновид народних домів – музеї-бібліотеки, що склалися з бібліотеки й музею при

ній, який містив красзнавчі видання і матеріали, наочні навчальні посібники, які використовували при читанні лекцій, при організації пересувних і постійно-діючих виставок тощо. Розміщення читальні, бібліотеки, чайної, театральної зали, народної аудиторії, навчальних курсів та ін. в одній будівлі була значною перевагою народних домів, оскільки було вигідним не лише з фінансової та господарсько-адміністративної сторони, а більш корисним і зручним місцем для користувачів, де відвідувачі знаходили задоволення своїх різноманітних культурно-освітніх потреб і запитів [10, с. 21]. Ідея народного дому була приваблива тим, що основними принципами його створення були: загальнодоступність; демократизм; повчальність; заохочення і підтримка будь-яких творчих проявів, ініціативи населення, організацій і підприємств; благодійність; ставка на приватну ініціативу; сприяння вихованню дітей через активну культурну діяльність; орієнтація на групи соціально незахищених осіб. Народні доми відкривали, здебільшого, для незаможних верств населення, які мали тут можливість безкоштовно відпочити та почитати газети, журнали, класичні художні твори, популярні книги з різних галузей знань, підвищити свій рівень початкової освіти, вивчити основи загальноосвітнього предмета, послухати музику або лекції, побачити гру артистів, познайомитися з певним ремеслом чи мистецтвом, знайти, навіть, у разі потреби, допомогу юриста.

На початку ХХ ст. народні доми та бібліотеки при них часто відкривалися саме за ініціативою КПНТ. Проте, у перші роки діяльності КПНТ головним та найбільш поширеним різновидом їхніх книгозбірень були чайні-читальні, що виконували роль своєрідних народних клубів. Надалі чайні-читальні КПНТ часто об'єднували з народними домами як однотипні установи, а іноді їх перетворювали на народні доми, де, в першу чергу, організовували безкоштовні народні бібліотеки, в які записували всіх бажаючих віком з 12 років [29, с. 33]. Не дивно, що молодь складала значну частку їхніх читачів (приблизно від 30 до 60 %). Незважаючи на фінансову складність вирішення питань про будівництво народних домів, їхнє спорудження на території України активно розвивалося. У 1916 р. Чернігівська губернська управа розпочала навіть утворення за допомогою повітових земств особливих фондів для народних домів [25]. До 1920 р. на Чернігівщині діяло 127 народних домів [23]. Відомо, що до Першої світової війни у Харківській губернії було вісім народних домів, у Катеринославській – сім, у Київській – шість [67]. Народні доми будувалися також у малих містах і робочих селищах. Активна робота з будівництва народних домів проводилася у Катеринославській, Київській, Полтавській, Подільській, Харківській, Херсонській губерніях [2, с. 14]. За кількістю осіб, що могли розташуватися у головній залі, народні доми можна умовно розподілити на великі – із залом на 800-1000 осіб та малі – із залом на 300-500 осіб. До першої групи слід віднести народні дома у Новоград-Волинському (1897), в Одесі (1899), Харкові (1899–1903), у Кам'янець-Подільському (1901), народний дім ім. М. В. Гоголя у Полтаві (1901), народний дім у Києві (1902), у Харкові (1909). До другої гру-

пи – народні доми Слов'янського товариства (1899) й друкарів (1901) в Одесі, Народний дім у с. Кам'янське (1900), Лук'янівський народний дім у Києві (1900–1902), Народний дім у м. Кам'янка-Бузька на Львівщині (1905) та ін. [67]. Російський історик та видатний діяч народної освіти Є. Звягінцев (1869–1945) запропонував три типи народних домів, що класифікувалися на основі обсягу і характеру діяльності їх функціональних підрозділів: перший тип, «найменший» – у народному домі повинні бути зал-аудиторія (для лекцій, народних читань, зборів, вечорів, чайної, вистав і кінематографа), бібліотека, контора кооперативу; другий – «середній»: зал-аудиторія з постійною сценою, бібліотека, читальня (для читання газет і книг, в певні дні та години може служити для недільної школи, курсів та дошкільного навчального закладу-клубу тощо), музей, контора кооперативу; третій тип, «великий»: зал-аудиторія, сцена, дві вбиральні для артистів, бібліотека, читальня, музей з лабораторією, кімната для курсів, книжковий склад (магазин), чайна, контора кооперативу [20, с. 53]. Отже, бачимо, що бібліотека була атрибутом будь-якого народного дому. Вона поєднувала в народному домі користувача не тільки з книгою, а й з культурно-освітнім та духовним життям суспільства у певному регіоні чи районі [43, с. 82]. У читальній залі народних домів часто проходили концерти та вистави, різноманітні науково-популярні лекції на теми історії, літератури, релігії, народного здоров'я, гігієни та ін. Схожий напрям культурно-просвітницької діяльності (організація роботи бібліотек, народних читань, боротьба з неписьменністю тощо) мали також робочі клуби, що почали створюватися в Україні на поч. ХХ ст. Так, наприклад, у 1912 р. в Україні існувало близько 50 робочих клубів [18]. Отже, народні доми, робочі клуби, бібліотеки-читальні поступово ставали центрами місцевого культурно-просвітницького життя. Видатний український громадський діяч, педагог і бібліотекознавець С. Сірополко (1872–1959) вважав народний дім найбільш перспективним позашкільним закладом, в якому «зосереджено ряд просвітницько-освітніх організацій: бібліотека, читальня, аудиторія, чайна, театральний зал і т.п.» [52, с. 18]. Сучасник С. Сірополка, російський фахівець з позашкільної освіти, академік Є. Мединський (1885–1957) на початку ХХ ст. також зазначав, що народний дім це «такое учреждение, которое является центром всей общественной, духовной и экономической жизни известного района, объединяя, согласуя и усиливая работу отдельных культурно-просветительных мероприятий (библиотеки, аудитории для народных чтений, народного театра, музея и т.д.), развивая дух общности в населении и связывая экономическую и духовную жизнь последнего в нечто целое» [36, с. 89].

У багатьох містечках і селах України бібліотеки народних домів та чайні-читальні КПНТ були єдиними культурно-освітніми установами для дорослого населення. Для започаткування роботи бібліотеки й читальні народного дому необхідно було 100–200 руб., які часто отримували як пожертви від приватних осіб [20, с. 19]. Досить часто вони відкривалися силами місцевої громадськості

за ініціативою видатних культурно-освітніх діячів, меценатів, представників інтелігенції, а також членів КПНТ. Доречно зазначити, що завдяки активній просвітницькій діяльності брата академіка Є. Патона (1870–1953), Михайла Оскаровича Патона (1865–1919), який був у 1905 р. обраний очільником дворянства Ушицького повіту Подільської губернії, а надалі – головою Ушицької повітової земської управи та головою Ушицького повітового КПНТ, у 1913 р. у містечку Нова Ушиця при Народному домі була відкрита чайна та бібліотека-читальня КПНТ, де відбулося 35 лекцій (щоразу залучалось не менше 200 осіб), 47 театральних вистав. Тут таки працювала народна аудиторія на 250 місць, влаштовувались мистецькі вечори, танці та ін. Зазначена бібліотека-читальня при Народному домі мала 2065 книг та 717 «світлових картин» (щось на зразок діафільмів). Вона також комплектувалася періодичними виданнями, серед яких були такі розповсюджені періодичні видання серед бібліотек повітових КПНТ Поділля як «Вестник трезвости», «Деревня», «Крестьянское хозяйство», «Свет», «Сельский вестник», «Беседа» та ін. У 1913 р. послугами зазначеної бібліотеки-читальні скористалися 412 осіб, було видано 5748 книг [51]. На жаль, на початку 1919 р. життя М. Патона та його сім'ї трагічно обірвалося. Ймовірно, приналежність до дворянського роду, чималі статки послужили причиною його вбивства бандитами.

У перші роки діяльності КПНТ в Україні кількість бібліотек та читалень по містах і містечках кожного року зростала майже на 20-30 % , що було у прямій залежності від зростання кількості чайних [60, с. 25]. Розвиток чайних і читалень в Україні особливо значного темпу набув на рубежі XIX–XX ст. [69, арк. 47; 70, арк. 45; 71]. За відомостями Д. Тушинського, у 1900 р. у Волинській губернії було 106 бібліотек і читалень КПНТ, а також 57 читалень, що виписували тільки періодику; у Катеринославській губернії – 66 бібліотек і читалень та 23 читальні, що виписували тільки періодику; у Київській – 65 і 100 відповідно; у Подільській – 139 і 46; у Полтавській (відомості за 1899 р.) – 87 і 46; у Таврійській – 52 і 10; у Херсонській (відомості за 1899 р.) – 47 і 7; у Чернігівській (відомості за 1898 р.) – 46 бібліотек і читалень; у Миколаївському особливому КПНТ – 4; у Одеському особливому КПНТ – 3; у Севастопольському особливому КПНТ – 2; у Керч-Єникальському особливому КПНТ – 3 бібліотеки і читальні [60, с. 54–55]. Тобто, всього на території України у 1900 р. діяло більше 900 бібліотек і читалень КПНТ. Значна кількість зазначених бібліотек і читалень було розміщено в орендованих приміщеннях, які активно використовували з організації народних читань. Так, наприклад, у бібліотеках-читальнях КПНТ Київського повіту Києва у 1900 р. було проведено 112 народних читань, а в інших повітах Київської губернії – від 17 до 70. Активно проводилися народні читання і у залах, і у бібліотеках-читальнях народних домів. Київський міський КПНТ, що складався з 19 дійсних членів, очолював директор народних училищ Київської губернії відомий вітчизняний педагог Т. Лубенець (1855–1936). До 1914 р. Київський міський КПНТ опікувався мережею з восьми на-

родних чайних, які розміщувалися головним чином на базарних площах міста, переважна більшість з яких мали бібліотеки або читальні [59]. У київському передмісті були також організовані народні чайні-читальні, зокрема на Деміївці і в с. Мишоловка, що були підпорядковані Київському повітовому КПНТ. Так, наприклад, чайну-читальню на Деміївці у 1898 р. відвідали 48719 осіб, а в с. Мишоловка – 12130 [26, с. 30].

Значне місце у культурно-просвітницькій роботі КПНТ у м. Києві займала діяльність Лук'янівського народного дому, історія якого почалась ще у 1897 р., коли у приватному будинку селянина А. Калини були відкриті чайна та бібліотека, де проводилися народні читання, літературні та танцювальні вечори. Бібліотека-читальня Лук'янівського народного дому була відкрита для читачів з 9:00 до 21:00. Читальна зала працювала безкоштовно, абонемент, що надавав право брати книги додому коштував п'ять коп. на місяць [32]. Надалі, для читальної зали був знайдений, оцінений у 4000 руб., чотирикімнатний дерев'яний будинок, де одночасно могли розміститися близько 80 осіб. Лук'янівський народний дім відразу ж завоював популярність і у 1898 р. його відвідали, за звітом КПНТ, 30000 чоловіків, 3000 жінок, 900 хлопчиків, 200 дівчаток. У 1899 р. бібліотеку-читальню Лук'янівського народного дому відвідало 3700 осіб, а вже у 1912 р. – понад 20000 [7]. Підвищенню кількості відвідувань зазначеної бібліотеки-читальні сприяло спорудження у 1902 р. у псевдоруському стилі нової будівлі для Лук'янівського народного дому. Кам'яний будинок було збудовано архітектором М. Артиновим за спеціальним проектом, де передбачалося будівництво нічного притулку, заїжджого двору для селян, безкоштовної читальні, чайної-їдальні, амбулаторії. Будівництво Лук'янівського народного дому коштувало понад 100 тис. руб. На верхньому поверсі цього будинку був театральний зал майже на 600 місць, де по неділях і святкових днях відбувалися вистави та концерти, проводилися народні читання з історії, географії, російської літератури тощо. Тут репрезентували матеріали, пов'язані з сільським господарством, народними ремеслами, бджільництвом, шовківництвом, садівництвом, городництвом, раціональним землеробством, поліпшенням породи домашніх тварин та ін. У Лук'янівському народному домі було створено музей, де відбувалися лекції, а також проводилися концерти духовної музики. Для поліпшення рівня освіти незаможних людей тут були відкриті безкоштовні вечірні класи для чоловіків і жінок. У 1903 р. було відкрито два вечірні класи загальноосвітньої школи для дорослих (чоловічого і жіночого). Зазвичай, навчання, лекції, читання книг у читальній залі були безкоштовними, проте квиток на виставу коштував від 15 коп. до 1,5 руб. [32]. Платними, хоч і досить дешевими, були користування нічліжкою (три копійки з персони); отримання бібліотечних книг додому (п'ять коп. на місяць); відвідування чайної (3-4 коп. за порцію чаю, від 10 до 25 коп. за порцію обіду); послуги заїжджого двору (чотири коп. за стоянку одного коня з водопоєм). Так, наприклад, чайну Лук'янівського народного дому за період 1897–1913 рр. відвідало 1166544 особи, а бібліотеку-

читальню – 289619 [4, с. 178]. За даний період на абонементі бібліотеки було видано 68881 [32]. У 1913 р. у фондах книгозбірні Лук'янівського народного дому нараховувалося 2495 тт. Грошові надходження склалися у чималу суму. Так, наприклад, у 1912 р. бюджет Лук'янівського народного дому склав 65607 руб., з яких від держави було лише 4077 руб. [4, с. 177]. У 1910 р. у Лук'янівському народному домі було влаштовано перший у Києві кінематограф. Крім того, проводився продаж книг і навчальних посібників. Зі сцени народного дому починали свою творчість корифеї українського театру П. Саксаганський та М. Садовський, тут співав О. Вертинський, виступав І. Іл'їнський та багато інших майстрів естради [59].

Слід зазначити, що Київське губернське земство у 1914 р. постановило побудувати по одному народному дому в кожному повіті, а також розгалузити мережу районних народних домів у волостях [17, с. 43]. У 1915 р. у Київській губернії діяло 12 народних домів земств. У другій пол. XIX – на поч. XX ст. на теренах України земства активно розгорнули культурно-просвітницьку діяльність, зокрема вони створили значну мережу народних бібліотек. На Волині було організовано найбільшу кількість їх бібліотек – 999, на Харківщині – 789, Полтавщині – 767, Катеринославщині – 578, Таврії – 327, Чернігівщині – 298, Київщині – 88, на Поділлі – 49 (дані за 1910 р.) [24, с. 29]. Всього в Україні діяло 4094 книгозбірень земств, частина яких функціонувала під дахом народних домів, заснуванню та будівництву яких земства майже завжди посилено сприяли.

У 1896 р., коли почав діяти Київський губернський КПНТ, виникла громадська організація аналогічної спрямованості – Південно-Західне товариство тверезості, яке очолював психіатр, професор університету Іван Сікорський (1842–1919), батько майбутнього авіаконструктора Ігоря Сікорського (1889–1972). Товариство містилося у Лук'янівському народному домі, де знаходилася канцелярія Київського міського КПНТ, і тісно з ним співпрацювало [28, с. 369]. У грудні 1897 р. Південно-Західне товариство тверезості відкрило власну чайну – на Львівській площі, поблизу Сінного базару. Більшість народних домів та чайних-читалень КПНТ було розташовано у центрі міста, як правило, на базарній площі, що було дуже зручно для селян, які в дні ярмарків, як правило, заходили до них для відпочинку і проведення вільного часу. Приїжджим дозволяли користуватись тільки читальним залом. Книгозбірні та читальні, що були розміщені при народних домах нерідко служили причиною підвищення доходів закладу. На початку свого існування бібліотеки-читальні відвідували декілька десятків осіб на день, де користувачі знайомилися, в першу чергу, зі змістом газет і журналів. Абонемент, що надавав право читати книги вдома, на жаль, працював не всюди і часто не кожного дня. У циркулярах губернських КПНТ наприкінці XIX ст., як правило, зазначалося про необхідність заснування абонементу при кожній бібліотеці-читальні КПНТ [63, с. 164]. Відмічалося також про доцільність роботи бібліотек-читалень у вечірні години, необхід-

ність організації книгообміну між книгозбірнями КПНТ, створення невеликих пересувних бібліотек (з фондом у 100-300 видань). Зазначалося, що найбільше число відвідувань припадало на зимові, святкові та недільні дні.

У містах багатьох губерній в Україні поширення бібліотек-читалень народних домів часто стимулювало заснування громадських та публічних бібліотек, оскільки в провінції вони ставали нерідко першими публічними культурними осередками суспільного життя. Варто зазначити про активну діяльність бібліотек-читалень народних домів у Вінниці, Кам'янці-Подільському, Могилів-Подільському, Харкові, Ушиці, Літині. Особливо активно поширювалося заснування народних домів у провінції. Вартість будівництва народних домів у селищах коливалася приблизно від 3000 до 30000 руб. Наприклад, у 1897 р. у Бахмуті (Артемівськ) був відкритий Народний дім, звичайно, з бібліотекою-читальнею, якою завідувала дочка секретаря Земської управи М. Ковтуненко. У 1902 р. нове приміщення для Народного дому було збудовано за 30000 руб. із залом на 500 місць, сценою та з «чайною тверезості». Цікаво, що у двох кімнатах Народного дому розмістилася публічна бібліотека Лейбової, що налічувала 20000 книг, отримувала дев'ять щомісячних передплат журналів і вісім щотижневих газет. У бібліотеці у 1902 р. було 407 читачів (274 чоловіків і 133 жінок), що користувалися абонементом. Користувачам у читальній залі було видано за 1902 р. 18721 книг, зокрема твори Майн Ріда прочитали 1278 осіб, Жюль Верна – 1113. На третьому місці за популярністю були твори М. Гоголя. Бібліотека пані Лейбової була платною. Бібліотека-читальня Народного дому КПНТ до червня 1912 р. одержувала періодичні видання «Нива», «Голос Москвы», «Россия», «Российская правда», «Сельский вестник» та ін. Газета «Донецкое слово» відзначала, що «в этой библиотеке много книг, поврежденных читателями-вандалами, такими субъектами несутся целые книги за пазухой, а газеты и журналы – в карманах. И все это в присутствии стражей и читающей публики ... Для борьбы с таким злом книги и журналы держат под замками, прикрепляют цепями к столам и к полкам» [57, с. 88].

Значну та багату бібліотеку-читальню мав Народний дім у Вінниці, що був відкритий у 1902 р. У просторій будівлі зазначеної установи, окрім книгозбірні, розмістилися чайна, зал зі сценою, школа грамоти та книжкова лавка. Бібліотека Народного дому у Вінниці мала читальню залу та абонемент. Її фонд складав понад 2500 тт. [54, с. 185]. У даній книгозбірні було введено окрему посаду бібліотекаря, який мав зарплатню 300 руб. на рік та квартиру в Народному домі, а працював декілька годин на день. Для порівняння – бібліотекар (директор) Вінницької міської публічної бібліотеки, що була відкрита у 1907 р., отримував 360 руб., а Гайсинської – 120 руб. В цілому, бібліотекарі книгозбірень КПНТ отримували більш високу зарплату, ніж працівники інших бібліотек, оскільки їх праця, як і решти чиновників винної монополії, оплачувалася державою дещо краще, ніж зусилля чиновників інших установ. Тому собівартість бібліотечних послуг у книгозбірнях КПНТ була у декілька раз більшою, ніж у інших

народних бібліотеках. Наприклад, в середньому, вартість видачі однієї книги у народних бібліотеках визначалася приблизно у 2,5-3 коп., а в книгозбірнях, скажімо, Московського міського КПНТ вона становила 20-30 коп. [62, с. 303].

Відкриття бібліотеки-читальні Народного дому у Вінниці певним чином прискорило створення тут міської публічної книгозбірні. Вінницький КПНТ почав діяти у липні 1896 р. під керівництвом очільника дворянства Вінницького повіту, полковника у відставці, графа Д. Гейдена (1862–1926). Звернення голови повітового КПНТ до Міської думи з проханням про спільне фінансування бібліотечних закладів Комітету, підштовхнуло рішення гласних Міської думи про створення міської публічної бібліотеки у Вінниці, призначеної для обслуговування більш заможніших читачів, ніж користувачів книгозбірень КПНТ. Вінницька публічна бібліотека ім. Гоголя, будівництво якої було розпочато у 1904 р., була відкрита у лютому 1907 р. Цікаво, що користування читальним залом коштувало 2 коп. в день, незалежно від кількості переглянутих видань. Додому літературу видавали під заставу або під письмове поручительство від керівника закладу, де працював читач. Платня за видачу додому нараховувалась окремо на книги й періодику. Так, наприклад, за 2 книги потрібно було платити 25 коп. в місяць, за 3 книги і новий журнал 60 коп. в місяць, стільки ж за журнал або газету окремо. Міська дума вирішила щороку виділяти для закупівлі літератури 1000 руб. для міської публічної бібліотеки, а для вищезазначеної книгозбірні Народного дому тільки 50 руб., яких не вистачало навіть на щорічну передплату періодики. Серед періодичних видань, які отримувала бібліотека Народного дому, були журнали «Крестьянин», «Витязь», «Дружеские речи», «Беседа» та ін., які не завжди вчасно надходили до книгозбірні. Так, у листі до повітового КПНТ (червень 1914 р.) бібліотекар Костянтин Молдавський, який до цього працював учителем у народному училищі, скаржився, що «... в бібліотеке до сих пор не получен ни один номер передплаченого журналу «Трезвые Выходы»» [31]. Бібліотечний фонд комплектувався суворо за рекомендованим списком. Про динаміку основних показників діяльності бібліотеки Народного дому в м. Вінниці свідчать наступні показники: у 1903 р. було 7278 читачів та 3824 книг і газет; у 1904 р. відповідно – 11407 і 3824; у 1905 р. – 9015 і 3283; у 1906 р. – 11260 і 4733; у 1907 р. – 12740 читачів і 6725 книг і газет. Незважаючи на поступове зростання показників діяльності бібліотеки, книгозбірня не давала очікуваних результатів, оскільки місцевий КПНТ не мав регулярних державних субсидій, не міг належно утримувати Народний дім та організовувати активну його діяльність. Незручним виявилось розташування Вінницького народного дому майже на околиці міста, що відвертало як відвідувачів та читачів, так і потенційних орендарів приміщень. За таких обставин Комітет вимушений був закрити чайну, а у 1907 р. запропонувати міській управі взяти на утримання школу й бібліотеку. З 1 січня 1908 р. постановою Вінницької думи Народний дім перейшов у розпорядження міста [9, с. 581–582]. Через рік Д. Гейден надіслав до Міської думи листа, в якому повідомляв про безпідставне закрит-

тя управою бібліотеки та попереджав, що Комітет буде вимагати повернення йому Народного дому, якщо влада не має наміру відновити роботу бібліотеки. Дума відповіла доволі різко: «...для чего существует библиотека ... никакой народ её не посещает ... лишь несколько молодых евреев появляются ... еще реже случаи выдачи книг надом (1-2 в неделю) ... существование библиотеки сводится к расходам на содержание библиотекаря – 300 рублей ежегодно – и использование им бесплатной квартиры в Народном доме ... Комитет сам дошел до необходимости закрыть не только библиотеку, но и школу и Народный дом, но мирился с этой необходимостью. Последний требует воскресить то, что давно умерло: ведь нельзя отрицать постепенного разложения всего дела с народными учреждениями ... такая же, естественно, судьба приготовлена народной библиотеке». Юридично Вінницький народний дім не міг бути переданий в будь-яке інше відомство доки існував КПНТ, під керівництвом якого він продовжував діяти головним чином на кошти, що надходили від оренди більшої частини приміщень народного дому різними установами. У період Першої світової війни будинок був переданий у розпорядження Вінницького відділення Російського товариства Червоного Хреста під збірний пункт та лазарет. На початку 1918 р. більшовики перетворили Народний дім на районний клуб для робітників і солдатів. Наказом відділу народної освіти Поділля від 28 серпня 1920 р. бібліотека Народного дому оголошувалася націоналізованою [22].

Ідея створення Харківського народного дому вперше була висловлена у 1897 р. головою Комісії з народного читання С. Раєвським. Ініціативу комісії, яка вирішила втілити дану ідею в життя, підтримав харківський губернатор Г. Тобізен (1845–1917). Міська дума у 1897 р. безкоштовно виділила ділянку для будівництва Народного дому. У процесі будівництва виявилось, що коштів, які назбирали шляхом пожертвувань, не вистачить, і було вирішено звернутися за допомогою до Міської думи, яка підтримала прохання і постановила виділяти щорічно на утримання Народного дому 2000 руб. Кошти надійшли також від Харківського губернського зібрання та Харківського КПНТ, значний грошовий внесок вніс цукрозаводчик і меценат П. Харитоненко. У 1903 р. відбулося відкриття Народного дому, який мав дві зали й бібліотеку-читальню, де відбувалися лекції, концерти, театральні вистави тощо [36, с. 218–219]. Кілька разів у Народному домі виступав Ф. Шаляпін, бував К. Станіславський. Тут таки проводилося навчання у вечірній школі, працював драматичний гурток, яким керував видатний український письменник, драматург, етнограф І. Хоткевич. Народний дім у Харкові був одним з кращих у Росії. На міжнародній виставці в Брюсселі Харківський Народний дім був відзначений Почесним дипломом.

У 1897 р. з ініціативи громадськості у м. Кам'янець-Подільський розпочалося будівництво Народного дому. У 1898 р. подільський губернатор М. Семякін у своєму листі до міської управи запропонував для спорудження будівлі місце біля міського саду. Міська влада виділила ділянку землі під будівництво безкоштовно, а кошти на спорудження надав КПНТ. У 1900 р. будівництво народ-

ного дому було завершено і його було названо на честь видатного російського поета О. С. Пушкіна. Головний вхід був розташований на північно-східному фасаді, а на фронтоні вміщена велика вивіска з написом «Дом попечительства о народной трезвости в память Пушкина». Вперше Пушкінський народний дім гостинно відкрив двері під час святкування новорічної ялинки 3 січня 1901 р. Він мав залу майже на 1000 місць, чайну, бібліотеку та читальню, де проводились читання лекцій, бесіди, театральні вистави тощо [44, арк. 19]. З метою розширення Пушкінського народного дому у 1910–1911 рр. було добудовано новий зал. Після Лютневої буржуазної революції у травні-червні 1917 р. тут проходив армійський з'їзд Південно-Західного фронту. У зазначеній залі виступали О. Брусилов, Л. Корнілов, Б. Савінков, О. Керенський, М. Криленко. 5 листопада 1917 р. у Пушкінському народному домі було проголошено Третій Універсал Української Центральної Ради, згідно з яким 7 листопада в Києві була утворена Українська Народна Республіка. У 1918 р. у місті згорів театр і всі театральні спектаклі були перенесені до Пушкінського народного дому. Відтоді стара назва поступово забувалася і Народний дім почали називати театром. З 1919 р. він отримав назву Шевченківський театр [45].

Будівництво народних домів було розгорнуто також у південних регіонах сучасної України. Наприкінці XIX ст. Севастопольським КПНТ було відкрито Народний дім, де у 1897 р. були бібліотека, театр, їдальня, чайна та юридичне бюро. Народний дім працював з 5-00 до 20-00. Бідним безкоштовно видавали чай, до того ж, час від часу влаштовували благодійні обіди [64]. У 1904 р. у Ялті був побудований Народний дім, на спорудження якого витратили 28 тис. руб. [34]. Проте через три роки зовсім ще нова будова постраждала від землетрусу. У 1913 р. було збудовано новий двоповерховий будинок Народного дому, що мав зал для відвідувачів, чайну-їдальню, бібліотеку-читальню, кімнати для театральних вистав, квартиру для завідуючого. Ялтинський Народний дім став одним з центрів культурного життя міста. Численні зустрічі, концерти, спектаклі привертали велику кількість відвідувачів. Дирекція Народного дому привернула до культурно-просвітницької діяльності представників місцевої інтелігенції. Тих, хто приходив до Народного дому, знайомили з творами російських і зарубіжних письменників, творчістю композиторів і виконавців народних пісень. Лекції зазвичай закінчувалися спектаклем або концертом. При Народному домі були організовані аматорський хор, драматична труппа, оперна студія; неписьменних вчили читати і писати. У 1915 р. у Народному домі КПНТ у Ялті було відкрито «синематограф» «Маяк» із залом для глядачів на 650 місць. Квитки коштували від 12 до 40 коп. У вересні 1917 р. КПНТ передав Народний дім у розпорядження Ялтинській міській думі. Після Жовтневої революції радянська влада тут створила робочий клуб.

Цікаво, що у 1902 р. в Ялті було відкрито Міську публічну бібліотеку, якій передувала саме народна бібліотека-читальня, створена у квітні 1897 р. Ялтинським КПНТ. Завідувачем першої народної бібліотеки-читальні був відомий ял-

тинський лікар-кліматолог і громадський діяч В. Дмитрієв. У справі організації належної роботи бібліотеки-читальні Ялтинському КПНТ допомагало земство, яке щорічно виділяло на утримання читальні 300 руб. Бібліотека мала 610 тт., випувала 10 періодичних видань, користувачами абонементу було 285 осіб. Першими меценатами бібліотеки були А. Чехов, М. Горький, П. Богданович, В. Дмитрієв, О. Бертє-Делагард, С. Єлпатьєвський, М. Водовозова-Токмакова ін. [50]. Письменники часто були ініціаторами та меценатами справи відкриття народних бібліотек. Так, наприклад, у 1898 р. за активним сприянням О. Серафимовича (1863–1949), була відкрита народна чайна-читальня у м. Маріуполі, що була створена на гроші КПНТ та місцевих благодійників [66]. Без допомоги меценатів і благодійників робота бібліотек-читалень та народних домів КПНТ була б неможливою, оскільки державного фінансування явно не вистачало. Так, наприклад, на поч. ХХ ст. у підпорядкуванні Сімферопольського КПНТ перебували дві бібліотеки-читальні, одна з яких була ліквідована у 1912 р. внаслідок зменшення фінансування «как нерентабельная» [61, с. 15].

У Миколаєві в 1900 р. на кошти Миколаєвського особливого КПНТ (5000 руб.) і щедрю пожертву (1000 руб.) відомого у місті купця і мецената Я. Кириєвського було відкрито Народний дім тверезості на хуторі Водопій. При Народному домі були чайна-їдальня та безкоштовна читальня. Бібліотекою-читальнею без винагороди завідувала вчителька М. Кулікова. У 1914 р. зазначену книгозбірню відвідало 3658 осіб, було видано 2149 книг у читальній залі та 3481 – за абонементом. З усіх книг, виданих у читальній залі, 55,8 % було з художньої літератури, 7,7 % – з релігійної тематики, 5,9 % – з історії, 5,4 % – з географії, 3,6 % – з природознавства, 1,8 % – з медицини та гігієни, 1,1 % – з прикладних наук. 18,7 % запитів читачів було з періодики. 53,8 % читачів були учнями, 19,7 % – робітниками, 2,3 % – службовцями, 1,9 % – ремісниками [19].

В цілому, на поч. ХХ ст. фонди бібліотек КПНТ стрімко зростали (за рік могли збільшуватися на десятки відсотків). У Росії, в середньому, одна бібліотека КПНТ у 1901 р. мала приблизно 680 книг [5, с. 12-13]. У зазначеному році КПНТ Росії мали 1711 бібліотек і читалень, що обслуговували приблизно 500 тис. осіб. У 1902 р. у бібліотеках та читальнях КПНТ було зареєстровано 5633 тис. відвідувань, у 1904 р. – 9000 тис. У 1905 р. КПНТ мали вже 4333 книгозбірні та 1970 тис. читачів [16]. Для характеристики загального стану діяльності КПНТ у Росії, наведемо, що у 1902 р. у 71 губерніях і повітах діяло 760 КПНТ і їх відділень, у тому числі особливих комітетів, рівноправних губернським – 8 (у С.-Петербурзі, Москві, Варшаві, Одесі, Севастополі, Миколаєві, Керчі та Кронштадті), повітових комітетів – 637, міських комітетів і відділів особливих комітетів – 33, відділів повітових комітетів – 11. Загальний дохід КПНТ становив у 1902 р. – 8386 тис. руб., у тому числі допомога від казни – 4184 тис. руб., від чайних і столових – 2895 тис. руб., від інших підприємств – 914 тис. руб., від пожертвувань і членських внесків – 56 тис. руб. Витрати в тому ж році склали – 8448 тис. руб. Чайних і столових налічувалося у 1902 р. –

3796, які відвідали – 63439 тис. осіб [21, с. 451–452]. У переважній більшості чайних (67,5 %) діяли бібліотеки або читальні. За висновками багатьох дослідників, свого піку діяльність КПНТ у Російській імперії досягла у 1904–1906 рр.

У бурхливі революційні 1905–1907 роки та у післяреволюційний період навколо народних домів, чайних-читалень і бібліотек КПНТ нерідко мобілізувалися різні політичні сили і партії. Досить часто бібліотеки та читальні КПНТ були осередками «чорної сотні» та різних російських шовіністичних організацій. Проте, іноді під їхнім дахом збиралися представники різноманітних демократичних та революційних сил. Зрідка у бібліотеках та читальнях КПНТ проводилися нелегальні зібрання, після виявлення яких такі установи, як правило, закривали за рішенням спеціальних постанов місцевої влади, як це, наприклад, трапилося у випадку з однією з читалень Одеського особливого КПНТ, «из-за собраний, устраиваемых в ней мещанами, принадлежащими к нелегальным партиям» [49]. У 1905–1907 рр. приміщення Троїцького народного дому, який був під керівництвом Київського товариства грамотності та на будівництво якого Київське губернське КПНТ надало 10 тис. руб. (всього було витрачено більше 100 тис. руб.), використовувалися соціал-демократами для ведення революційної пропаганди. У жовтні 1905 р. тут були організовані перші в Києві профспілки робітників, а у 1906 р. працювало Центральне профспілкове бюро [41]. У 1905–1907 рр. до фондів бібліотек-читалень стали потрапляти заборонені для народних бібліотек видання, що, звичайно, не проходило поза увагою влади. У 1907–1914 рр. більш частими стали перевірки книжкових фондів з метою вилучення заборонених книжок [11]. Приводом для ревізії фондів часто ставала приналежність до революційних партій або революційно-демократичної діяльності бібліотекарів народних бібліотек, зокрема книгозбірень КПНТ [12]. У 1907 р. у Троїцькому народному домі у Києві жандармами було проведено обшук, під час якого на центральному книжковому складі було виявлено 764 примірників заборонених політичних видань (праці В. Леніна, Г. Плеханова, О. Герцена, М. Горького та ін.). Восени 1907 р. Київське товариство грамотності було закрито, його власність і сам народний дім перейшли у муніципальну власність у ведення спеціальної комісії Київської міської управи [41].

У роки Першої російської революції 1905–1907 рр. КПНТ у силу свого «охранительного характеру» повинні були тлумачити й коментувати події у країні відповідно до офіційного політичного курсу, що заохочувалося урядом, коли треба було в доступній для розуміння неосвіченим особам формі довести до кожного сенс реформ і механізми їх проведення. Для цієї роботи до книжкових фондів бібліотек надходили такі видання, що були попередньо схвалені Міністерством фінансів та Міністерством народної освіти, як: «Что дал Император Николай Второй русскому народу?», «О Государственной Думе», «Беседа о неприкосновенности личности и свободе совести, слова, собраний и союзов», «Царство толпы», «Довольно насилый», «Революционная смута и городская милиция», «Слово к народу о выборах членов Государственной Думы из крес-

тьянського населення», «Чего хотят люди, которые ходят с красными флагами» та ін. Зазначені видання мали служити ідеї налаштування народу в душі відрази до революційного насильства [65, с. 126]. Книги подібної тематики надходили до бібліотек і читалень КПНТ, зокрема народних домів, як пожертвування від приватних осіб, громадських, релігійних та державних установ. Іноді народним бібліотекам-читальням спеціальним циркуляром Міністерства народної освіти пропонувалося придбати певні видання, які наполегливо рекомендувалося мати у книжкових фондах книгозбірень, як, наприклад, працю російського військового історика, генерала-лейтенанта О. Петрушевського «Генералиссимус князь Суворов», що витримала багато перевидань [72, арк. 13].

Після Першої російської революції діяльність народних бібліотек, зокрема КПНТ, все більше привертала пильну увагу поліцейських установ також внаслідок того, що в цей час почали частіше утворювати нелегальні народні бібліотеки, як, наприклад, у м. Брусилів [13]. Загалом, події 1905–1907 рр. мали негативний вплив на діяльність бібліотек і читалень КПНТ, що призвело у наступні роки до поступового їхнього занепаду. Іноді замість чайних-читалень створювали окремі бібліотеки-читальні, а чайні, внаслідок їх збитковості, закривали. Бувало, що книжкові фонди чайних-читалень передавали до інших бібліотечних установ. Загалом, під час революційних подій закривали не тільки чайні-читальні, а й бібліотеки-читальні, особливо у невеликих містах і містечках, наприклад, як в м. Острозі [55, арк. 1-2].

За думкою Д. Булгаковського, кількість бібліотек-читалень КПНТ зростала до 1906 р., а їх відвідуваність досягла найвищої кількості у 1904–1906 рр. [6, с. 50-51]. Після подій Першої російської революції, у період так званої «третьочервневої монархії» (1907–1914), відбулося значне скорочення державного фінансування КПНТ, що змусило комітети закривати значну кількість культурно-просвітницьких установ, в першу чергу, чайні-читальні, які вимагали великих витрат [35, с. 103]. Скорочення фінансування призвело не тільки до закриття багатьох чайних-читалень, але й до припинення поповнення книжкових фондів тих бібліотек, що залишалися. Навіть періодичні видання виписувалися в обмеженій кількості. Праця бібліотекарів, лекторів дуже часто не оплачувалася. Неможливість цілком задовольнити читацькі запити, застарілість бібліотечних фондів, відсутність матеріальних стимулів до ефективної роботи бібліотекарів неминуче знижували інтерес до роботи бібліотек і їх відвідування користувачами. Отже, у 1907–1914 рр. було закрито багато чайних-читалень, особливо в сільській місцевості. Разом з ними занепадали й інші народні бібліотеки. Міські читальні КПНТ також закривали і об'єднували з бібліотеками, що утримувалися на кошти органів місцевого самоврядування, зокрема, з бібліотеками міської управи або з книгозбірнею місцевої громади чи з міською публічною бібліотекою. Зазначимо також, що робота бібліотек і читалень КПНТ, зокрема народних домів, у справі їхнього управління та устрою, мала, в цілому, певні риси бюрократизму та казенщини, що ускладнювало їхню культурно-просвітницьку

діяльність. Проте, неодноразово пропонувалися певні проекти будівництва і розвитку мережі народних домів. Існували проекти будівництва губернських, повітових та волосних народних домів [2, с. 10]. Наприклад, у нижегородському проекті за 1911 р. передбачалося будувати два типи народних домів: повітовий музей-бібліотека (коштом на 20 тис. руб.) та сільська бібліотека-читальня (коштом на 10 тис. руб.) [17, с. 56]. У 1913 р. було розроблено новий, більш дешевий, проект будівництва народного дому кошторисом на 5400 руб.

Слід зазначити, що професійний склад бібліотек КПНТ був, здебільшого, незадовільним. Посади бібліотекарів у книгозбірнях КПНТ, у кращому випадку, займали міські вчителі. Затверджував на посаду бібліотекаря народних читалень сам губернатор. Також потрібен був дозвіл від поліцейського управління, яке свідчило факт моральної та політичної благонадійності претендента. Якщо бібліотекарем передбачалося призначити священика, що бувало доволі часто, його кандидатуру мало схвалити ще духовне відомство. Здебільшого, бібліотекарями працювали священики або вчителі шкіл, при яких знаходилися народні бібліотеки КПНТ, іноді – завідуючі чайними або чиновники різного соціального статусу. Наприклад, якщо у 1900 р. серед завідуючих бібліотеками Кам'янецького повіту переважали чиновники (член Кам'янець-Подільської міської управи, управитель міською казною, бухгалтер, наглядач станції, присяжний повірений, надвірний радник, відставні військові (генерал-майор та полковник), начальник тюрми, два священики і протоіерей, то вже через чотири роки, у 1904 р., у тому ж повіті бібліотеками опікувалися сім вчителів, сім священиків і тільки два чиновники [1, с. 130–131].

За результатами дисертаційного дослідження російського бібліотекознавця О. Букреєвої, найбільша кількість бібліотек КПНТ у Росії діяло у 1905–1906 рр. [5, с. 12]. Проте, статистичні данні свідчать, що у 1906–1909 рр. уповільнилися тільки темпи зростання кількості бібліотек КПНТ. Для порівняння, простежимо динаміку кількості бібліотек КПНТ у Росії на початку ХХ ст.: у 1902 р. – 2563 бібліотек і читалень, 760 тис. абонентів, 5633 тис. відвідувань [21, с. 451–452]; у 1903 р. – 3266 бібліотек і читалень (1786 – бібліотек-читалень, 1067 – самостійних бібліотек, 413 – читалень); у 1905 р. – 4333 бібліотек і читалень та 453 бібліотеки, що фінансували КПНТ; у 1907–1908 рр. – 3899 бібліотек і читалень; у 1909 р. – 4027 [30, с. 198–200, 215–218]; у 1910 р. – 3915 бібліотек і читалень КПНТ, з яких 70 % знаходилося при різних установах, 11 % розміщувалося у спеціально найманих приміщеннях, 19 % – при установах КПНТ, головним чином при чайних. Кількість абонентів бібліотек у 1910 р. збільшилася майже у два рази у порівнянні з 1902 р., при цьому кількість відвідувань у 1910 р. залишилася майже на рівні 1902 р. За відомостями Н. Фінагентової кількість відвідувань бібліотек і читалень КПНТ у зазначений рік досягала 6,5 млн. [62, с. 303]. Загальне число читачів усіх бібліотек КПНТ за 1910 р. становило 1375 тис. осіб, що у середньому становить 350 осіб на кожну книгозбірню. За дослідженнями М. Глазкова на початку 1914 р. у Росії

було 4000 бібліотек і читалень КПНТ та 2500 церковноприходських бібліотек [8, с. 284]. Тобто можна припустити, що зростання кількості бібліотек і читалень КПНТ припинилося у період 1910–1914 рр., коли їх кількість коливалася приблизно біля 4000. До цього часу деякі бібліотеки КПНТ згортали свою діяльність, а деякі тільки починали свою роботу. Проте, за свідченнями багатьох фахівців після 1907 р. почався поступовий спад темпів розвитку культурно-просвітницької та бібліотечної діяльності КПНТ у зв'язку з різким скороченням державного асигнування [35, с. 103]. Однак, навіть у період 1907–1914 рр. бібліотеки КПНТ, у середньому, відвідували щоденно 55-60 читачів. Як і раніше, найбільше книг видавалося з відділу белетристики (60-65 %) та періодика (15-30 %) [53, с. 172]. За думкою І. Міляевич, що проаналізувала звітну документацію Волинського КПНТ, різкого спаду темпів розвитку діяльності книгозбірень КПНТ у зазначений період на Волині не було. Навпаки, дослідниця відмічала зростання кількості бібліотек та їх відвідування [40, с. 23]. Дійсний занепад бібліотек КПНТ на Волині стався лише з початком Першої світової війни. До того ж, у серпні 1914 р. було введено «сухий закон». У воєнний період значно скоротилося фінансування КПНТ, їхня культурно-просвітницька діяльність поступово згорталась. Проте, певна частина бібліотек КПНТ продовжувала отримувати асигнування від КПНТ та працювати аж до революційних подій 1917 р. З встановленням радянської влади, практично всі товариства тверезості, особливо губернські та повітові комітети, були ліквідовані більшовиками навесні-влітку 1918 р.

Однією з найважливіших складових діяльності КПНТ була організація народних читань, здебільшого, у чайних-читальнях та у приміщеннях народних домів. Лекції, ілюстровані «світловими картинками» з допомогою «чарівного ліхтаря» (щось на зразок діафільмів), впливали певним чином на частину неписьменного населення, розвивали інтерес до читання. Пристрій «чарівного ліхтаря» коштував відповідно до якості оптичної системи від 40 до 240 руб. Народні читання проводилися переважно у недільні та святкові дні та складалися з 2-3 відділень. У першому відділенні пропонувалися бесіди з «священної історії», медицини, географії, історії; у другому відділенні читалася художня література. Тематика читань була різноманітною, але рідко систематизованою. Найбільший інтерес викликали історичні нариси, оповідання з військового і народного побуту. Лекції читали священники, податкові інспектори, акцизні чиновники, лісничі, сільські лікарі, ревізори, судові слідчі, вчителі різних шкіл. Призначений для публічних читань матеріал згідно з правилами слід було читати без жодних змін і доповнень. Якщо читання супроводжувалося дослідом чи ілюстрацією, то допускалися коментарі без права відступати від змісту тексту. Для здійснення будь-яких змін змісту, оформлення матеріалу, місця проведення читань і т.п. необхідно було отримати спеціальний дозвіл від керівних установ і відповідних офіційних осіб [68, арк. 69]. Після проведення лекцій слухачам безкоштовно роздавались популярні брошури антиалкогольного, ре-

лігійно-морального, історичного або природничо-наукового змісту. Народні читання, які супроводжувались «світловими картинками», сприяли культурному розвитку найбільш відсталих верств населення, для яких книга і друковане слово були взагалі недоступні. У 1896 р. в одному тільки Гайсинському повіті Подільської губернії було проведено 800 читань у 48 різних пунктах [1, с. 131]. Наприклад, у Києві, на рубежі ХІХ–ХХ ст. лекції на різноманітні теми, що були організовані КПНТ, читали у приміщеннях Товариства підтримки початкової освіти, Товариства грамотності, у Контрактовому будинку, у Лук'янівському народному домі, у чайній Південно-Західного товариства тверезості на Львівській площі, у лікарні Благодійного товариства, у Києво-Галицькій, Києво-Куренівській, Солом'янській та інших чайних-читальнях. Поступово формувалася колектив лекторів (вчителі, лікарі, духовенство, чиновники, службовці та ін.), які проводили кропітку просвітницьку роботу серед місцевого населення [58, с. 275]. Організатори народних читань стикалися, в основному, з трьома проблемами: вузька програма читань, тіснота аудиторій та відсутність осіб, готових безкоштовно читати лекції. Були навіть випадки, коли, внаслідок нестачі місць у приміщенні, половина бажаючих послухати лекцію залишалася за стінами аудиторії. Не меншою популярністю серед народу користувались театральні вистави та вокально-інструментальні вечори, організовані КПНТ (музичні інструменти і костюми зберігались часто в чайних та бібліотеках).

Бібліотеки-читальні народних домів КПНТ, поряд з земськими народними бібліотеками, книгозбірнями муніципальних органів та приватними бібліотеками, були одним з важливих видів публічних книгозбірень дореволюційної Росії та одним з значущих різновидів народних бібліотек. За своїми функціональними ознаками та особливостями комплектування вони були типовими народними бібліотеками, фонд яких складався з дешевих книг, дозволених владою для подібного виду бібліотек, та які призначалися для залучення до читання малоосвіченого населення. За охопленням різних прошарків «робітничого люду», за своєю популярністю та за своїм суспільним значенням бібліотеки і читальні народних домів КПНТ були, поряд з іншими різновидами бібліотек КПНТ та земськими книгозбірнями, були однією з своєрідних діючих моделей державно-громадських книгозбірень масового обслуговування населення бібліотечною книгою. Діяльність бібліотек народних домів КПНТ була орієнтована на запобігання неписьменності соціальних низів, прилучення до читання широких верств населення, підтримку та розвиток освітнього та просвітницького процесів, скорочення культурної дистанції між центром і провінцією, між вищими та нижчими класами суспільства. У бібліотеках-читальнях народних домів засобами бібліотечного обслуговування та пропаганди книги і читання широким верствам населення прищеплювалася любов до книги, виховувалася культура читання, а також такі загальнолюдські якості як чесність, сумлінність, порядність, висока моральність і духовність. Завдяки добре поставленій культурно-освітній та бібліотечній діяльності, у народних домах

успішно розвивалася місцева суспільна ініціатива, зміцнювалася ідея громадськості, зосереджувалися поступово культурно-просвітницькі сили певного району [39, с. 764]. Діяльність бібліотек народних домів КПНТ залежала від великої кількості різних факторів, серед яких найбільш істотними були: рівень освіти населення і наявність шкіл у певній місцевості; фінансові можливості окремих КПНТ; характер ставлення до бібліотек (та й до самих КПНТ) місцевої адміністрації; особливості соціально-економічного районування; існуючі правила відкриття та утримання бібліотек, які найбільшою мірою позначалися на народних бібліотеках; міграції населення, розселення та інші демографічні особливості; потреби окремих професійних, етнічних, конфесійних, станових та інших соціальних груп; режим роботи бібліотеки; релігійні особливості місцевого населення.

У більшості бібліотек КПНТ, зокрема народних домів, виникали постійні труднощі з фінансуванням, книжкові фонди багатьох з них були недостатньо укомплектовані (приблизно третина книгозбірень мала фонд не більше 400-600 тт.), що відразу відбивалося на кількості користувачів та відвідувань. Приблизно половина бібліотек КПНТ мала фонди до 1000 тт. У багатьох повітових містечках губерній України КПНТ відкривали всього по одній бібліотеці, яка іноді була єдиною місцевою книгозбірнею, що обслуговувала, здебільшого, робітників та селян (приблизно 70-80 % з усіх користувачів). Жінок серед користувачів бібліотек було, у середньому, 15-20 %. Звичайно, у бібліотеках міських КПНТ селяни складали менший відсоток (приблизно 30 %), ніж у повітових та волосних книгозбірнях (до 60-70 %). Читачі віддавали перевагу белетристиці та періодиці, якими цікавилися більше половини читачів (приблизно 60-70 %). Інтерес викликали, безумовно, не тільки антиалкогольні видання, а й ілюстровані та пізнавальні журнали, особливо «Нива» і «Вокруг света». Особливо користувалися попитом додатки до даних видань, де друкували романи Ж. Верна, Г. Емара та ін. Значний відсоток читачів (30-40 %) бібліотек народних домів КПНТ складали діти (учні земських, міських і церковнопарафіяльних шкіл та ін.), які також цікавилися, здебільшого белетристикою. Підлітки цікавилися творами класиків російської літератури, пригодницькими, історичними романами та оповіданнями, працями з військового життя тощо. У книжкових фондах переважної більшості бібліотек КПНТ белетристика складала приблизно 50-60 % книг з усього фонду; релігійно-моральна література – 7-15 %; історична – 3-6 %; приблизно декілька відсотків книжкових фондів займали праці з географії, природознавства, сільського господарства, медицини, права. Кількість періодичних видань у книгозбірнях народних домів КПНТ коливалася приблизно біля 20 назв річних передплат. Незважаючи на бідність фондів, книги бібліотек народних домів КПНТ були затребувані читачами. Фонди книгозбірень народних домів КПНТ мали високий показник обертаності книг (приблизно більше 2). Надалі, у радянські часи, книжкові фонди різних видів книгозбірень КПНТ, частка яких іноді становила до 50 % від усієї кількості

народних бібліотек губернії чи повіту, стали основою для формування мережі масових (публічних) бібліотек.

Рух по відкриттю народних домів КПНТ у перше десятиліття ХХ ст. поширився по всій країні. Найбільшого розвитку та поширення народні доми знаходили, здебільшого, у губернських та повітових містах та у великих містечках. Досліджувані установи надавали свої послуги не тільки населенню, що проживало поруч, а й мешканцям цілого регіону чи округи. У губерніях їх поширення часто призводило до організації у містах громадських та публічних бібліотек. Нерідко вони ставали першими публічними культурними осередками суспільного життя провінції. Після 1918 р. книгозбірні народних домів та чайних-читалень КПНТ стали перетворюватися у профспілкові та сільські бібліотеки. Надалі народні доми стали своєрідним прообразом радянських клубів і будинків культури. Проте, у перші роки радянської влади, у деяких містах виникала необхідність заснування народних домів для проведення культурно-просвітницької роботи серед збіднілих верств населення, як про це свідчить, наприклад, листування правління Союзу робітників споживчих кооперативів м. Катеринослава у жовтні–листопаді 1918 р. [48, арк. 8-12]. Однак, організовуючи нові народні доми, деякі представники радянської влади, освіти та культури вже зазначали, що «... прежние «Народные дома» попечительства о народной трезвости, которые так мало дали трудовому народу, которые насаждались чиновниками в исполнении циркуляров ... не привились к стволу народной жизни» [2, с. 17]. При всіх недоліках роботи народних домів КПНТ, такі гучні заяви не відповідали дійсності. Більшість громадських діячів того часу зазначали, що народні доми – це важливі культурно-просвітницькі установи не тільки сьогодення, а й майбутнього. Отже, народні доми КПНТ ставали центром об'єднання громадських та культурно-освітніх організацій повіту і губернії; місцем для відпочинку й розваг місцевого населення; центром початкового освітнього закладу та позашкільної освіти. Народні доми об'єднували під одним дахом практично різні форми освіти населення, згуртовували суспільне життя повіту або волості, погоджуючи й посилюючи роботу окремих культурно-просвітницьких та освітніх установ, розвиваючи елементи громадянського суспільства. Книжковими фондами бібліотек народних домів КПНТ користувалися представники всіх станів тогочасного суспільства: робітники, селяни, духовенство, дворяни, міщани. Особливо помітною популярністю вони користувались у малозабезпечених читачів. В цілому, вони зробили значний внесок у духовний розвиток і освіту широких верств населення, сприяли залученню до читання, формуванню читацьких зацікавлень користувачів, незалежно від станової приналежності. Поява бібліотек-читалень КПНТ, зокрема народних домів, стало важливим кроком щодо організації раціонального культурного дозвілля, насамперед, робітників і селян, значущим заходом щодо охорони здоров'я молоді від спиртного та певним історичним етапом розвитку мережі народних і публічних бібліотек. З появою мережі безкоштовних бібліотек КПНТ незаможні верстви населення отримали можливість познайомитися не

тільки з працями антиалкогольного змісту, а й з творами, в першу чергу, класичної художньої літератури та науково-популярними виданнями. В цілому, можна констатувати, що бібліотеки-читальні народних домів КПНТ сприяли розповсюдженню не тільки загальнокультурних знань і практичних відомостей з побуту, господарства, ремесел, професійної діяльності в цілому, а й, у силу своїх можливостей, допомагали розвитку просвітництва й освіти, а також зробили значний внесок у підвищення культурного та морального рівня життя міського та сільського населення України, відволікаючи його від асоціальних явищ засобами пропаганди книги та читання.

Список використаних джерел та літератури:

1. Айвазян О. Б. Народні бібліотеки Подільської губернії наприкінці XIX – на початку XX століття / О. Б. Айвазян // *Наук. зап. [Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. Михайла Коцюбинського]. Серія: Історія.* – 2014. – Вип. 22. – С. 129–134.
2. Арманд Л. Кооперация и народные дома / Л. Арманд // *Народные дома* : сб. ст. – 3-е изд. – М., 1918. – С. 3–17.
3. Барвінський О. Історичний огляд засновин Народного Дому у Львові / О. Барвінський. – Львів, 1908. – 65 с.
4. Богомолов А. А. Народный дом : организация управления им, постройка здания. Литература о народных домах и работе в них / А. А. Богомолов // *Народные дома как культурно-просветительные центры.* – Харьков : Союз, 1918. – С. 75–199.
5. Букреева О. Г. Библиотечно-просветительная деятельность попечительств о народной трезвости в России в конце XIX – начале XX вв. : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 05.25.03 «Библиотековедение, библиографоведение и книговедение» / О. Г. Букреева. – М., 2008. – 18 с.
6. Булгаковский Д. Г. Очерк деятельности Попечительств о народной трезвости за всё время их существования (1895–1909) : в 2 ч. / Д. Г. Булгаковский. – СПб. : Отечество. тип., 1910. – 240 с.
7. В Киеве отремонтируют Лукьяновский народный дом Попечительства о народной трезвости [Електронний ресурс] // *Офіц. сайт Всеукр. обществ. движения «Трезвая Украина».* – Ukraine, 2015, 21 берез. – Режим доступу: <http://tvereza.info/news/news.php?id=2015-03-21-kiev&lang=ru> (дата звернення: 16.03.2017). – Загол. з екрана.
8. Глазков М. Н. Библиотечное дело в период либеральных реформ (1917 г.) / М. Н. Глазков // *Интеграция науки и образования. Информационная культура и креативный потенциал общества и личности.* – Краснодар, 2008. – С. 282–284.
9. Григоренко О. П. Бібліотечна справа в містах Подільської губернії у другій половині XIX – на початку XX століття / О. П. Григоренко // *Сучасні проблеми діяльності бібліотеки в умовах інформаційного суспільства* : матеріали VI міжнар. наук.-практ. конф. (Львів, 25 жовт. 2012 р.). – Львів : Вид-во Львів. політехніки, 2012. – С. 577–590.
10. Данилевский В. Я. Народный дом, его задачи и общественное значение. С приложением указателя литературы о народных домах, составл. А. А. Богомоловым / В. Я. Данилевский. – 2-е изд. – Харьков, 1915. – 60 с.
11. Дело о производстве обысков в библиотеках (Волчанской земской больницы, народного дома и общественной в г. Волчанске Харьковской губернии (10 июля 1907 г. – 24 октября 1910 г.) // *ЦГИАК Украины.* – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 2565. – Арк. 1–105.
12. Дело об обыске в 4-й Харьковской народной бесплатной библиотеке-читальне в связи с полученными сведениями о принадлежности некоторых сотрудников библиотеки к социал-демократической партии и партии эсеров (2 декабря 1907 г. – 13 октября 1910 г.) // *ЦГИАК Украины.* – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 2566. – Арк. 1–39.
13. Дело по обвинению жителей м. Брусилова Куна Г., Ваксмана М. и др. в организации нелегальной «Брусиловской народной библиотеки» (9 ноября 1907 г. – 24 мая 1908 г.) // *ЦГИАК Украины.* – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 1919. – Арк. 1–316.
14. Дмитриева Л. А. Библиотека и клубная деятельность: история и современность / Л. А. Дмитриева // *Первые Ермаковские чтения* : «Сибирь : вчера, сегодня, завтра» : материалы регион. науч. конф. (Новосибирск, 21 дек. 2008 г.). – Новосибирск : Изд-во СО РАН, 2009. – С. 342–344.

15. *Донина О. И.* Народные дома как центры симбирского губернского внешкольного образования / О. И. Донина, Ю. А. Мезенцева // Изв. Волгоград. гос. пед. ун-та. – 2011. – Вып. 1 (т. 55). Серия: Пед. науки. – С. 70–72.
16. Дореволюционная библиотека попечительства о народной трезвости [Электронный ресурс] // История библиотеки им. Н. Г. Чернышевского. 1. Дореволюционная библиотека попечительства о народной трезвости. – Режим доступа: <http://docplayer.ru/26332579-Istoriya-biblioteki-im-n-g-chernyshevskogo-1-dorevolucionnaya-biblioteka-popechitelstva-o-narodnoy-trezvosti.html> (дата звернення: 16.03.2017). – Загол. з екрана.
17. *Дьяков Ф. Я.* Народные дома – очаги духовной и материальной культуры в деревне / Ф. Я. Дьяков. – М. : Изд-во журн. «Народный учитель», 1915. – 72 с.
18. Забытые достижения России. Народные дома [Электронный ресурс] // Очаровательная Россия : интересные факты о русской истории, культуре, традициях. – Ukraine, 2015, 10 лют. – Режим доступа: http://www.charmingrussia.ru/2014/02/blog-post_10.html (дата звернення: 16.03.2017). – Загол. з екрана.
19. *Заковоротний Д. И.* Народный дом и медамбулатория [Электронный ресурс] / Д. И. Заковоротний // Nicograd : Портал города Николаева. – Режим доступа: <http://www.nikograd.com/Books.aspx?command=page&id=21> (дата звернення: 16.03.2017). – Загол. з екрана.
20. *Звягинцев Е. А.* Кому и зачем нужны народные дома? / Е. А. Звягинцев. – М. : тип. И. Д. Сытина, 1915. – 68 с.
21. Ив-ко Н. Попечительства о народной трезвости (дополнение к статье) / Н. Ив-ко // Энцикл. слов. : в 86 т. / под ред.: И. Е. Андреевского, К. К. Арсеньева, Ф. Ф. Петрушевского. – СПб. : изд.: Ф. А. Брокгауз и И. А. Эфрон, 1906. – Т. 2 (3). – С. 451–452.
22. Історія Вінницької міської бібліотеки імені Н. К. Крупської [Електронний ресурс] // Вінницька міська бібліотека № 1. – Режим доступа: <http://biblioteka-1krupskaaya.blogspot.com/p/blog-page.html> (дата звернення: 16.03.2017). – Загол. з екрана.
23. Історія Чернігівщини [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://www.gorod.cn.ua/print/city_1096.html (дата звернення: 16.03.2017). – Загол. з екрана.
24. *Ківшар Т. І.* Український книжковий рух як історичне явище (1917–1923 рр.) : монографія / Т. Ківшар. – Київ : Логос, 1996. – 339 с.
25. *Кішинець Л. О.* Просвітницька діяльність земств в Україні (кінець XIX – початок XX ст.) [Електронний ресурс] / Л. О. Кішинець // Історія. Загальна історія. – Режим доступа: http://www.rusnauka.com/11_EISN_2011/Istoria/2_84811.doc.htm (дата звернення: 16.03.2017). – Загол. з екрана.
26. *Ковалинский В.* Борьба за трезвость / В. Ковалинский // 2000. – 2012. – 26 янв. (№ 4) ; Уикенд. – 2012. – 26 янв. (№ 4). – С. 30.
27. *Колосовська О.* Бібліотека Народного Дому : з історії формування фондів / О. Колосовська // Зап. Львів. наук. б-ки ім. В. Стефаника. – 2002. – Вип. 9/10. – С. 114–134.
28. *Кудлай О.* Протоколи засідань Комітету Української Центральної Ради (квітень 1917 р.) / О. Кудлай // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років : зб. наук. ст. – Київ : Ін-т історії України НАН України, 2013. – Вип. 9. – С. 320–382.
29. *Кунанець Н.* Організаційно-управлінська документація бібліотеки Народного Дому / Н. Кунанець // Бібл. вісн. – 2007. – № 1. – С. 32–35.
30. *Курукин И. В.* «Государево кабацкое дело» : очерки питейной политики и традиций в России / И. В. Курукин, Е. А. Никулина. – М., 2005. – 382 с.
31. *Лиса Л.* Народний дім у Вінниці / Л. Лиса // Подільська старовина : наук. зб. Вінниц. обл. краєзнав. музею. – Вінниця, 2003. – С. 116–125.
32. Лукьяновский Народный Дом попечительства о народной трезвости в г. Киеве и его деятельность за 15 лет. – Киев : тип. Акц. О-ва «Петр Барский в Киеве», 1914. – 26 с.
33. *Лучка Л. М.* Бібліотеки Катеринославської губернії початку XX ст. : історія формування та розвиток (за «Материалами по истории народных библиотек городов и земств России») / Л. М. Лучка // Вісн. Львів. ун-ту. Серія: Книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології. – 2008. – Вип. 3. – С. 180–190.
34. *Лысова Л.* Народный дом – кинотеатр «Спартак» [Электронный ресурс] / Л. Лысова // Старая Ялта : Напишем историю Города вместе! – Режим доступа: <http://oldyalta.ru/531-narodnyu-dom-kinoteatr-spartak.html> (дата звернення: 18.03.2017). – Загол. з екрана.
35. *Матвеев М. Ю.* Типология народных библиотек в дореволюционной России (вторая половина XIX – начало XX века) / М. Ю. Матвеев // Библиотекведение. – 2000. – № 6. – С. 101–108.
36. *Медынский Е. Н.* Внешкольное образование, его значение, организация и техника / Е. Н. Медынский. – СПб. : Типо-литогр. К. Л. Пентковского, 1913. – 250 с.

37. *Медынский Е. Н.* Земство и народные дома / Е. Н. Медынский // Народный дом : сб. ст. / сост. согр. Лиговского Народного дома. – Петроград, 1918. – С. 25-40.
38. *Медынский Е. Н.* Народные дома (Значение нар. домов для развития деревни) / Е. Н. Медынский // Ежемес. журн. – 1916. – № 2. – С. 231–239.
39. *Медынский Е.* Народные дома и земство / Е. Медынский // Земское дело. – 1915. – № 13-14. – С. 762–768.
40. *Мілясевич І.* Бібліотеки Волинського Опікунства про народну тверезість (кінець XIX – початок XX ст.) / І. Мілясевич // Бібл. планета. – 2007. – № 4. – С. 21–24.
41. Народные дома в царской России и революционное движение [Электронный ресурс]. – Ukraine, 2013, 10 черв., 12:38. – Режим доступа: <http://www.liveinternet.ru/users/3946981/post279467364/> (дата звернення: 18.03.2017). – Загол. з екрана.
42. Народный дом [Электронный ресурс] // Материал из Википедии – свободной энциклопедии. – Ukraine, 2016, 7 серп., 07:15. – Режим доступа: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9D%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%BD%D1%8B%D0%B9_%D0%B4%D0%BE%D0%BC (дата звернення: 18.03.2017). – Загол. з екрана.
43. Народный дом : Социальная роль, организация, деятельность и оборудование народного дома : сб. ст. – Петроград, 1918. – 424 с.
44. Об открытии в г. Каменец-Подольский народного дома на 1000 мест с библиотекой и читальней // ЦГИА-АК Украины. – Ф. 442. – Оп. 631. – Спр. 477. – Арк 19.
45. *Осетрова Г.* Осередя культури Кам'яця: одна з найдавніших споруд Нового плану в м. Кам'янець-Подільському – міський будинок культури, побудований на рубежі XX ст. (1900 року) / Г. Осетрова // Кам'янець-Поділ. вісн. – 2013. – 27 січ.
46. Основные направления деятельности народных домов в России XIX – начала XX веков [Электронный ресурс] // Шпаргалки по социально-культурной деятельности. – Режим доступа: <http://social-culture.ru/index.php?request=full&id=257> (дата звернення: 18.03.2017). – Загол. з екрана.
47. *Пельков Д. Е.* Первые народные дома в Уфимской губернии (1895–1897 гг.) / Д. Е. Пельков // Вестн. Челябин. гос. акад. культуры и искусств. – 2012. – № 3. – С. 160–163.
48. Переписка с правлением Союза рабочих потребительских кооперативов г. Екатеринослава об ассигновании средств для проведения культурно-просветительской работы (15 октября – 28 ноября 1918 г.) // ЦГИАК Украины. – Ф. 1111. – Оп. 1. – Спр. 133. – Арк. 8–12.
49. Постановление от 31 октября 1907 г. о закрытии на всё время военного положения читальни Попечительства о народной трезвости в г. Одессе из-за собраний, устраиваемых в ней мешанами, принадлежащими к нелегальным партиям // ЦГИАК Украины. – Ф. 335. – Оп. 1. – Спр. 132. – Арк. 162–168.
50. *Приступа Т. А.* Центральная городская библиотека им. А.П.Чехова : Краткая историческая справка [Электронный ресурс] / Т. А. Приступа // Муниципальное казенное учреждение культуры «Ялтинская Централизованная Библиотечная Система». – Режим доступа: <http://lib-yalta.ru/biblioteki/tsentralnaya-gorodskaya-biblioteka-im-chehova/> (дата звернення: 18.03.2017). – Загол. з екрана.
51. Рід Патонів [Электронный ресурс] // Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії. – Ukraine, 2017, 21 берез., 04:54. – Режим доступа: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D1%96%D0%B4_%D0%9F%D0%B0%D1%82%D0%BE%D0%BD%D1%96%D0%B2 (дата звернення: 18.03.2017). – Загол. з екрана.
52. *Серопалко С. О.* Внешкольное образование : сб. ст. / С. О. Серопалко. – М. : изд-во журн. «Пед. листок», 1912. – 128 с. – (Учител. б-ка).
53. *Соловьев А. А.* Просветительная деятельность библиотек Попечительств о народной трезвости в городах Владимирской и Костромской губерний в конце XIX – начале XX века / А. А. Соловьев // Науч. вед. Белгород. гос. ун-та (История. Политология. Экономика. Информатика). – 2012. – № 7 (126), вып. 22. – С. 168–175.
54. *Соломонова Т. Р.* Народні бібліотеки та читальні комітетів піклування про народну тверезість (на прикладі Вінницького повіту Подільської губернії) / Т. Р. Соломонова // Наук. пр. Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту ім. І. Огієнка. Серія: Бібліотекознавство. Книгознавство. – 2010. – Вип. 2. – С. 180–190.
55. Сообщение Департамента общих дел от 4-го февраля 1906 г. о закрытии библиотеки-читальни в г. Остроге Вольнской губернии // ЦГИАК Украины. – Ф. 442. – Оп. 856. – Спр. 69. – Арк. 1–2.
56. *Сулиева А. В.* Деятельность Кубанского и Ставропольского попечительств о народной трезвости в области просвещения и библиотечного дела / А. В. Сулиева // Теория и практика общественного развития. – 2012. – Вып. 1. – С. 192–194.
57. *Татаринов С. Й.* Бахмутская городская дума и развитие публичных библиотек [Электронный ресурс] / С. Й. Татаринов // Theoretical & Applied Science. – 2014. – № 4 (12). – С. 87–92. – Электрон. аналог друк. вид. – Режим доступа: <http://oaji.net/articles/2014/679-1399418073.pdf> (дата звернення: 18.03.2017). – Загол. з екрана.
58. *Тимошенко А.* Меценатство і благодійність Г. П. Галагана / А. Тимошенко // Скарбниця української культури : зб. наук. пр. – Чернігів, 2007. – Вип. 8. – С. 274–277.

59. Трезвая жизнь за «пьяные деньги» [Электронный ресурс] // Деловая столица. – 2010. – 2 сент. – Режим доступа: <http://www.dsnews.ua/politics/vdart15066> (дата звернення: 18.03.2017). – Загол. з екрана.
60. Тушинский Д. А. Попечительства о народной трезвости в 1900 г. / Д. А. Тушинский. – СПб. : Тип. В. Киршбаумана, 1903. – 40, [72], [23] с.
61. Ушатая Р. И. История библиотек города Симферополя: конец XIX – первая половина XX века / Р. И. Ушатая // Культура народов Причерноморья. – 2007. – № 98, т. 2. – С. 14–186.
62. Финагентова Н. И. От библиотеки попечительства о народной трезвости к современному интеллектуальному центру / Н. И. Финагентова // Общедоступные библиотеки Москвы и России : от прошлого к настоящему : сб. ст. и материалов. – М., 2011. – С. 299–307. – (Из истории московских библиотек ; вып. 7).
63. Чарнолуцкий В. И. Настольная книга по внешкольному образованию. – СПб. : Тип. Б. М. Вольфа, 1913. – Т. 1. – 503 с.
64. Шевченко Т. В XIX веке с пьянством в Крыму боролись с помощью читалень [история борьбы с пьянством в России] / Т. Шевченко // Крым. газ. – 2013. – 4 июля. – С. 15.
65. Шуклина С. А. Государственные и общественные инициативы в деятельности комитета попечительства о народной трезвости в Таврической губернии (1894–1914) / С. А. Шуклина // Культура народов Причерноморья. – 2013. – № 265. – С. 119–127.
66. Яруцкий Л. Первые библиотеки [Мариуполя] [Электронный ресурс] / Л. Яруцкий // Старый Мариуполь. История Мариуполя. – Ukraine, 2011, 13 квіт. – Режим доступа: <http://old-mariupol.com.ua/pervye-biblioteki/> (дата звернення: 18.03.2017). – Загол. з екрана.
67. Ясиневиц В. Народные дома, музеи, библиотеки [Электронный ресурс] / В. Ясиневиц // Архитектура Украины на рубеже XIX–XX веков. – Режим доступа: http://www.alyoshin.ru/Files/publika/yasievich/yasievich_ukr_11.html (дата звернення: 18.03.2017). – Загол. з екрана.
68. Ходаатайство Черкасского уездного комитета попечительства о народной трезвости от 22 ноября 1906 года о разрешении народных чтений и вечерних занятий со взрослыми в Черкасском народном доме // ЦГИАК Украины. – Ф. 273. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 62.
69. Сведения об открытии чайных и читален в Брацлавском и Литинском уезде [Подольской губернии] (1897) // ЦГИАК Украины. – Ф. 301. – Оп. 1а. – Спр. 386. – Арк. 47.
70. Сведения об открытии в уезде [Подольской губернии] чайных и читален (1898) // ЦГИАК Украины. – Ф. 301. – Оп. 1а. – Спр. 386. – Арк. 45.
71. Дело об открытии в Киевской, Вольнской и Черниговской губерниях бесплатных библиотек-читален по ходатайствам губернских и уездных попечительств о народной трезвости и земских управ (8 января 1900 г. – 12 декабря 1900 г.) // ЦГИАК Украины. – Ф. 707. – Оп. 227 (1900). – Спр. 16. – Арк. 1–314.
72. Циркуляр Министерства народного просвещения от 14 марта 1902 г. о приобретении народными читальнями и библиотеками, а также библиотеками средних учебных заведений книги Петрушевского А. «Генералиссимус князь Суворов» // ЦГИАК Украины. – Ф. 707. – Оп. 227 (1902). – Спр. 31. – Арк. 13.

Надійшла 27.02.2017 р.

В. Ю. Соколов,

кандидат исторических наук, главный библиотекарь
Национальной парламентской библиотеки Украины
ул. М. Грушевского, 1, г. Киев, 01008, Украина
тел.: (044) 278 85 12
e-mail: socolv@i.ua

**КУЛЬТУРНО-ПРОСВЕТИТЕЛЬСКАЯ И БИБЛИОТЕЧНАЯ
ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ НАРОДНЫХ ДОМОВ КОМИТЕТОВ
ПОПЕЧИТЕЛЬСТВА О НАРОДНОЙ ТРЕЗВОСТИ В УКРАИНЕ
В КОНЦЕ XIX – НАЧАЛЕ XX СТ.**

Исследованы основные направления и особенности культурно-просветительской и библиотечной деятельности народных домов комитетов попечительства о народной трезвости в Украине в конце XIX – начале XX в.; изучено специфику организации работы библиотек-читален народных домов комитетов по-

печительства о народной трезвости на территории страны; проанализированы особенности деятельности и значения указанных библиотек в обеспечении населения библиотечной книгой, в распространении чтения, просвещения и духовной культуры.

Ключевые слова: народный дом, библиотечная деятельность, история библиотечного дела, комитет попечительства о народной трезвости, библиотека, библиотека-читальня, чайная-читальня, Украина.

V. Iu. Sokolov,

CandSc (History), Chief Librarian

National Parliamentary Library of Ukraine

1, M. Hrushevskoho St., Kyiv, 01008, Ukraine

Tel.: (044) 278 85 12;

e-mail: socolv@i.ua

CULTURAL EDUCATIONAL AND LIBRARY ACTIVITY OF PEOPLE'S HOUSES OF COMMITTEES OF GUARDIANSHIP ABOUT NATIONAL SOBRIETY IN UKRAINE AT THE END OF 19 – THE BEGINNING OF 20 CENTURIES

Summary

The main directions and features of cultural and educational and library activity of people's houses of committees of guardianship about national sobriety in Ukraine at the end of 19 – the beginning of the 20th century are investigated; it is studied specifics of the organization of work of reading rooms of people's houses of committees of guardianship about national sobriety in the territory of the country; features of activity and value of the specified libraries in providing the population with the library book, in distribution of reading, education and spiritual culture are analysed.

Key words: people's home, library activities, story library, board care of people's sobriety, library, library – reading room, tea-reading, Ukraine.

References

- [1] Aivazian O. B. Narodni biblioteki Podilskoi hubernii naprykintsi XIX – na pochatku XX st. [People's libraries of the Podilska province at the end of 19th – at the beginning 20th centuries]. *Naukovi zapysky [Vinnitskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho] [Scientific notes [Vinnitsa M. Kotsiubynskiy State Pedagogical University].]* Vinnytsia, 2014, vol. 22, pp. 129-134.
- [2] Armand L. Kooperatsiya i narodnye doma [Cooperation and folk houses]. *Narodnye doma [Folk houses]*. Moskva, 1918, pp. 3-17.
- [3] Barvinskyi O. *Istorychnyi ohliad zasnovyn Narodnoho Domu u Lvovi [Historical overview founding Folk House in Lviv]*. Lviv, 1908. 65 p.
- [4] Bogomolov A. A. Narodnyy dom : organizatsiya upravleniya im, postroyka zdaniya. Literatura o narodnykh domakh i rabote v nikh [People's house: organization of management of it, construction of the building. Literature on folk houses and work in them]. *Narodnye doma kak kulturno-prosvetitelnye tsentry [Folk houses as the cultural and educational centers.]*. Kharkov, 1918, pp. 75-199.
- [5] Bukreeva O. G. *Bibliotечно-prosvetitel'naya deyatelnost' popечitelstv o narodnoy trezvosti v Rossii v kontse XIX – nachale XX vv. [Library and educational activity of guardianship about national sobriety in Russia at the end of 19 – the beginning of 20 centuries.]*. Moskva, 2008, 18 p.

- [6] Bulgakovskiy D. G. *Ocherk deyatelnosti Popechitelstv o narodnoy trezvosti za vse vremya ikh sushchestvovaniya (1895-1909 g.)* [Sketch of activity of Popechitelstv about national sobriety for all the time of their existence (1895-1909)]. Sankt-Peterburg, 1910, 240 p.
- [7] V Kieve otremoniruyut Lukyanovskiy narodnyy dom Popechitelstva o narodnoy trezvosti [Kiev will repair Lukyanovsky people's house of Guardianship about national sobriety]. *Ofitsialnyy sayt Vseukrainskogo obshchestvennogo dvizheniya «Trezvaya Ukraina»* [Official site of All-Ukrainian social movement "Sober Ukraine"]. Ukraine, 2015, 21 marta. Available at: <http://tvereza.info/news/news.php?id=2015-03-21-kiev&lang=ru>
- [8] Glazkov M. N. Bibliotechnoe delo v period liberalnykh reform (1917 g.) [Library science during liberal reforms (1917)]. *Integratsiya nauki i obrazovaniya. Informatsionnaya kultura i kreativnyy potentsial obshchestva i lichnosti* [Integration of science and education. Information culture and creative capacity of society and personality.]. Krasnodar, 2008, pp. 282-284.
- [9] Hryhorenko O. P. Bibliotechna sprava v mistakh Podilskoi hubernii u druii polovini XIX – na pochatku XX st. [Libraries in cities of Podolsk Province in the late 19th – beginning of 20th century]. *Suchasni problemy diialnosti biblioteki v umovakh informatsiinoho suspilstva: materialy VI mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii* [Modern problems of the libraries in the information society: materials of the VI International Scientific Conference]. Lviv, 2012, pp. 577-590.
- [10] Danilevskiy V. Ya. *Narodnyy dom, ego zadachi i obshchestvennoe znachenie* [Folk house, tasks and social significance]. Kharkov, 1915, 60 p.
- [11] Delo o proizvodstve obyskov v bibliotekakh (Volchanskoj zemskoj bolnitsy, narodnogo doma i obshchestvennoy v g. Volchanske Kharkovskoy gubernii [Case of production of searches in libraries (Volchansky territorial hospital, people's house and the public Kharkiv province in Volchansk)]. *Tsentralnyy gosudarstvennyy istoricheskij arkhiv Ukrainy* [Central State Historical Archive of Ukraine]. Fund 336, inventory 1, dossier 2565, pp. 1-105.
- [12] Delo ob obyske v 4-y Kharkovskoy narodnoy besplatnoy biblioteke-chitalne v svyazi s poluchennymi svedeniyami o prinaldezhnosti nekotorykh sotrudnikov biblioteki k sotsial-demokraticheskoj partii i partii eserov [Case of a search in the 4th Kharkiv national free reading room in connection with the received data on belonging of some library workers to Social Democratic Party and party of Social Revolutionaries]. *Tsentralnyy gosudarstvennyy istoricheskij arkhiv Ukrainy* [Central State Historical Archive of Ukraine]. Fund 336, inventory 1, dossier 2566, pp.1-39.
- [13] Delo po obvineniyu zhiteley m. Brusilova Kuna G., Vaksmana M. i dr. v organizatsii nelegalnoy «Brusilovskoy narodnoy biblioteki» [Case on charge of inhabitants of m of Brusilov Kong G., Vaksman M., etc. in the organization of illegal «Brusilovsky national library»]. *Tsentralnyy gosudarstvennyy istoricheskij arkhiv Ukrainy* [Central State Historical Archive of Ukraine]. Fund 274, inventory 1, dossier 1919, pp. 1-316.
- [14] Dmitrieva L. A. Biblioteka i klubnaya deyatelnost: istoriya i sovremennost [Library and club activity: history and present]. *Pervye Yermakovskie chteniya «Sibir: vchera, segodnya, zavtra»: materialy regionalnoy nauchnoy konferentsii* [First Ermakovsky readings: «Siberia: yesterday, today, tomorrow»: materials of a regional scientific conference]. Novosibirsk, 2009, pp. 342-344.
- [15] Donina O. I., Mezentseva Yu. A. Narodnye doma kak tsentry simbirskogo gubernskogo vneshkolnogo obrazovaniya [Folk houses as centers of the Simbirsk provincial out-of-school education]. *Izvestiya Volgogradskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta* [News of the Volgograd state pedagogical university]. 2011, vol 1(55), pp. 70-72.
- [16] Dorevolyuционnaya biblioteka popechitelstva o narodnoy trezvosti [Pre-revolutionary library of guardianship about national sobriety]. *Istoriya biblioteki imeni N. G. Chernyshevskogo. 1. Dorevolyuционnaya biblioteka popechitelstva o narodnoy trezvosti* [History of library of N. G. Chernyshevsky. 1. Pre-revolutionary library of guardianship about national sobriety]. Available at: <http://docplayer.ru/26332579-Istoriya-biblioteki-im-n-g-chernyshevskogo-1-dorevolyuционnaya-biblioteka-popechitelstva-o-narodnoy-trezvosti.html>.
- [17] Dyakov F. Ya. *Narodnye doma – ochagi dukhovnoy i materialnoy kultury v derevne* [Folk houses – the centers of spiritual and material culture in the village]. Moskva, 1915, 72 p.
- [18] Zabytye dostizheniya Rossii. Narodnye doma [he forgotten achievements of Russia. Folk houses]. *Ocharovatel'naya Rossiya: interesnye fakty o russkoy istorii, kulture, traditsiyakh* [Charming Russia: the interesting facts about the Russian history, culture, traditions.]. Ukraine, 2015, 10 fevralya. Available at: http://www.charmingrussia.ru/2014/02/blog-post_10.html.
- [19] Zakovorotniy D. I. Narodnyy dom i medambulatoriya [Folk house and medical out-patient clinic]. *Nicograd: portal goroda Nikolaeva* [Nicograd: Portal of the city of Nikolaev]. Available at: <http://www.nicograd.com/Books.aspx?command=page&id=21>.
- [20] Zvyagintsev Ye. A. *Komu i zachem nuzhny narodnye doma?* [Whom and why folk houses are necessary?]. Moskva, 1915, 68 p.

- [21] Ivko N. Popечitelstva o narodnoy trezvosti [Guardianship about national sobriety]. *Entsiklopedicheskiy slovar [Encyclopedic dictionary]*. Sankt-Peterburg, 1906, t. 2(3), pp.451-452.
- [22] Istorii Vinnytskoi miskoi biblioteki imeni N. K. Krupskoi [History of Vinnytsia city library named after Krupskaya]. *Vinnytska miska biblioteka №1 [Vinnytsia city library number 1.]*. Available at: <http://biblioteka-krupskaya.blogspot.com/p/blog-page.html>.
- [23] *Istorii Chernihivshchyny [History of Chernihiv region]*. Available at: http://www.gorod.cn.ua/print/city_1096.html.
- [24] Kivshar T. I. *Ukrainskyi knyzhkovyi rukh yak istorychne yavyshe (1917–1923 rr.) [Ukrainian literary movement as a historical phenomenon (1917-1923 years.)]*. Kyiv, 1996, 339 p.
- [25] Kishynets L. O. Prosvitnytska diialnist zemstv v Ukraini (kinets XIX – pochatok XX st.) [Educational activities Zemstvos in Ukraine (the end of XIX – beginning of XX centuries)]. *Istorii. Zahalna istoriya [History. General history]*. Available at: http://www.rusnauka.com/11_EISN_2011/Istoria/2_84811.doc.htm.
- [26] Kovalinskiy V. Borba za trezvost [Fight for sobriety]. *Uikend [Weekend]*. 2000 2012, no. 4 (26 yanvarya), pp. 30.
- [27] Kolosovska O. Biblioteka Narodnoho Domu: z istorii formuvannia fondiv [The People’s House Library: the history of the formation of funds]. *Zapysky Lvivskoi naukovoii biblioteki imeni V. Stefanyka [Notes of Lviv Scientific Library named after V. Stefanyk]*. 2002, vol. 9/10, pp. 114-134.
- [28] Kudlai O. Protokoly zasidan Komitetu Ukrainskoi Tsentralnoi Rady (kviten 1917 r.) [The proceedings of the Committee of the Ukrainian Central Rada (April 1917)]. *Problemy vyvchennia istorii Ukrainskoi revoliutsii 1917-1921 rokiv [The problems of studying the history of the Ukrainian revolution of 1917-1921 years]*. Kyiv, 2013, vol. 9, pp. 320-382.
- [29] Kunanets N. Orhanizatsiino-upravlinska dokumentatsiia biblioteki Narodnoho Domu [Organizational and management documentation library The People’s House]. *Bibliotechnyi visnyk [Library Journal]*. 2007, no. 1, pp. 32-35.
- [30] Kurukin I. V., Nikulina Ye. A. «Gosudarevo kabatskoe delo»: ocherki piteynoy politiki i traditsiy v Rossii [“Monarchic tavern business”: Sketches of drinkable policy and traditions in Russia]. Moskva, 2005, 382 p.
- [31] Lysa L. Narodnyi dim u Vinnytsi [People’s House in Vinnytsia]. *Podilska starovyna [Podilsk antiquity]*. Vinnytsia, 2003, pp. 116-125.
- [32] *Lukyanovskiy Narodnyy Dom popechitelstva o narodnoy trezvosti v g. Kieve i ego deyatelnost za 15 let [Lukyanovsky People’s House of guardianship about national sobriety in Kiev and its activity in 15 years]*. Kiev, 1914, 26 p.
- [33] Luchka L. M. Biblioteki Katerynoslavskoi hubernii pochatku XX st.: istorii formuvannia ta rozvytok (za «Materialami po istorii narodnykh bibliotek gorodov i zemstv Rossii») [Library Ekaterinoslav province early twentieth century. : History of formation and development (behind “Materials on stories of national libraries of the cities and zemstvs of Russia”)]. *Visnyk Lvivskoho universytetu [Bulletin of Lviv University]*. 2008, vol. 3, pp. 180-190.
- [34] Lysova L. Narodnyy dom – kinoteatr «Spartak» [People’s house – Spartak movie theater]. *Staraya Yalta: napishem istoriyu Goroda vmeste! [Old Yalta: We write a City story together!]*. Available at: <http://oldyalta.ru/531-narodnyy-dom-kinoteatr-spartak.html>.
- [35] Matveev M. Yu. Tipologiya narodnykh bibliotek v dorevolutsionnoy Rossii (vtoraya polovina XIX – nachalo XX veka) [Typology of national libraries in pre-revolutionary Russia (the second half 19 beginning of the 20th century)]. *Bibliotekovedenie [Library science]*. 2000, no. 6, pp. 101-108.
- [36] Medynskiy Ye. N. *Vneshkolnoe obrazovanie, ego znachenie, organizatsiya i tekhnika [Out-of-school education, its value, organization and equipment]*. Sankt-Peterburg, 1913, 250 p.
- [37] Medynskiy Ye. N. Zemstvo i narodnye doma [Zemstvo and people’s houses]. *Narodnyy dom [People’s house]*. Petrograd, 1918, pp. 25-40.
- [38] Medynskiy Ye. N. Narodnye doma [People’s house]. *Yezhemesyachnyy zhurnal [Monthly]*. 1916, no. 2, pp. 231-239.
- [39] Medynskiy Ye. Narodnye doma i zemstvo [People’s houses and zemstvo]. *Zemskoe delo [Territorial business]*. 1915, no. 13-14, pp. 762-768.
- [40] Miliasevych I. Biblioteki Volynskoho Opikunstva pro narodnu tverezist (kinets XIX – pochatok XX st.) [Libraries of the Volynskiy Guardianship about national sobriety (the end of 19th – the beginning of the 20th century)]. *Bibliotechna planeta [Library planet]*. 2007, no. 4, pp. 21-24.
- [41] *Narodnye doma v tsarskoy Rossii i revolyutsionnoe dvizhenie [People’s houses in imperial Russia and revolutionary movement]*. Ukraine, 2013, 10 iyunya, 12:38. Available at: <http://www.liveinternet.ru/users/3946981/post279467364/>.
- [42] Narodnyy dom [People’s house]. *Material iz Vikipedii – svobodnoy entsiklopedii [Material from Wikipedia – the free encyclopedia]*. Ukraine, 2016, 7 avgusta, 07:15. Available at: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9D%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%BD%D1%8B%D0%B9_%D0%B4%D0%BE%D0%BC.

- [43] *Narodnyy dom: sotsialnaya rol, organizatsiya, deyatelnost i oborudovanie narodnogo doma* [People's house: Social role, organization, activity and equipment of people's house]. Petrograd, 1918, 424 p.
- [44] Ob otkrytii v g. Kamenets-Podilskiy narodnogo doma na 1000 mest s bibliotekoy i chitalney [About opening to Kamyanets-Podilsky of people's house on 1000 places with library and a reading room]. *Tsentrálny gosudarstvennyy istoricheskiy arkhiv Ukrainy* [Central State Historical Archive]. Fund 442, inventory 631, dossier 477, pp. 19.
- [45] Osetrova H. Oserdia kultury Kam'iantsia: Odná z naidavnishykh sporud Novoho planu v m. Kamianski-Podilskomu – miskiy budynok kultury, pobudovanyi na rubezhi XX st. [Kamenetz core culture: One of the oldest buildings in the new plan. Kamenetz-Podolsk – a cultural city, built at the turn of the twentieth century. (1900)]. *Kamianets-Podilskiy visnyk* [Kamianets-Podilskiy bulletin]. 2013, 27 sichnia.
- [46] Osnovnye napravleniya deyatelnosti narodnykh domov v Rossii XIX – nachala XX vekov [The main activities of people's houses in Russia 19 – the beginnings of 20 centuries]. *Shpargalki po sotsialno-kulturnoy deyatelnosti* [Cribs on welfare activity]. Available at: <http://social-culture.ru/index.php?request=full&id=257>.
- [47] Pelkov D. Ye. Pervye narodnye doma v Ufimskoy gubernii (1895-1897 gg.) [The first people's houses in the Ufa province (1895-1897)]. *Vesnik Chelyabinskoy gosudarstvennoy akademii kultury i iskusstv* [Bulletin of the Chelyabinsk state academy of culture and arts]. 2012, no. 3, pp. 160-163.
- [48] Perepiska s pravleniem Soyuza rabochikh potrebitelskikh kooperativov g. Yekaterinoslava ob assignovanii sredstv dlya provedeniya kulturno-prosvetitel'skoy raboty (15 oktyabrya – 28 noyabrya 1918 g.) [Correspondence with board of the Union of working consumer cooperatives of Mr. Ekaterinoslav about allocation of means for carrying out cultural and educational work (on October 15 – on November 28, 1918)]. *Tsentrálny gosudarstvennyy istoricheskiy arkhiv Ukrainy* [Central State Historical Archive of Ukraine]. Fund 1111, inventory 1, dossier 133, pp. 8-12.
- [49] Postanovlenie ot 31 oktyabrya 1907 g. o zakrytii na vse vremya voennogo polozheniya chitalni Popechitel'stva o narodnoy trezvosti v g. Odesse iz-za sobraniy, ustraivaemykh v ney meshchanami, prinadlezhashchimi k nelegalnym partiyam [The resolution of October 31, 1907 on closing for all the time of a warlike situation of a reading room of Guardianship about national sobriety in Odessa because of the meetings organized in it by the petty bourgeois belonging to illegal parties]. *Tsentrálny gosudarstvennyy istoricheskiy arkhiv Ukrainy* [Central State Historical Archive of Ukraine]. Fund 335, inventory 1, dossier 132, pp. 162-168.
- [50] Pristupa T. A. Tsentrálnaya gorodskaya biblioteka imeni A. P. Chekhova [Central city library of A. P. Chekhov: Brief historical information]. *Munitsipalnoe kazennoe uchrezhdenie kultury «Yaltinskaya Tsentralizovannaya Bibliotchnaya Sistema»* [Municipal public institution of culture "the Yalta Centralized Library System"]. Available at: <http://lib-yalta.ru/biblioteki/tsentrálnaya-gorodskaya-biblioteka-im-chehova/>.
- [51] Rid Patoniv [Rod Patonov]. *Material z Vikipedii – vilnoi entsyklopedii* [Material from Wikipedia – the free encyclopedia]. Ukraine, 2017, 21 bereznia, 04:54. Available at: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D1%96%D0%B4_%D0%9F%D0%B0%D1%82%D0%BE%D0%BD%D1%96%D0%B2.
- [52] Seropolko S. O. *Vneshkolnoe obrazovanie* [Out-of-school education]. Moskva, 1912, 128 p.
- [53] Solovev A. A. Prosvetitel'naya deyatelnost bibliotek Popechitel'stva o narodnoy trezvosti v gorodakh Vladimirskoy i Kostromskoy gubernii v kontse XIX – nachale XX veka [Educational activity of libraries of Popechitel'stva about national sobriety in the cities of the Vladimir and Kostroma provinces at the end of XIX – the beginning of the XX century]. *Nauchnye vedomosti Belgorodskogo gosudarstvennogo universiteta* [Scientific sheets of the Belgorod state university]. 2012, vol. 22, no. 7 (126), pp. 168-175.
- [54] Solomonova T. R. Narodni biblioteki ta chytalni komitety pikluvannia pro narodnu tvezvist [National libraries and reading rooms of committees of guardianship about national sobriety]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni I. Ohienka*. [Scientific works of the Kamyanets-Podilsky national university of I. Ohienko.]. Kamianets-Podilskiy, 2010, vol. 2, pp. 180-190.
- [55] Soobshchenie Departamenta obshchikh del ot 4-go fevralya 1906 g. o zakrytii biblioteki-chitalni v g. Ostroge Volynskoy gubernii [The message of Department of common causes of February 4th, 1906 about closing of a reading room in the city of Ostroh of the Volynsk province]. *Tsentrálny gosudarstvennyy istoricheskiy arkhiv Ukrainy* [Central State Historical Archive of Ukraine]. Fund 442, inventory 856, dossier 69, pp. 1-2.
- [56] Sulieva A. V. Deyatelnost Kubanskogo i Stavropolskogo popechitel'stva o narodnoy trezvosti v oblasti prosveshcheniya i bibliotchnogo dela [Activity of the Kuban and Stavropol popechitel'stva about national sobriety in the field of education and library science]. *Teoriya i praktika obshchestvennogo razvitiya* [Theory and practice of social development]. 2012, vol. 1, pp. 192-194.
- [57] Tatarinov S. Y. Bakhmut'skaya gorodskaya дума i razvitie publichnykh bibliotek [Bakhmut'sky City Council and development of public libraries]. *Theoretical & Applied Science*. 2014, no. 4 (12), pp. 87-92. Available at: <http://oaji.net/articles/2014/679-1399418073.pdf>.
- [58] Tymoshenko A. Metsenatstvo i blahodiinist H. P. Halahana [Patronage and G. P. Halahan's charity]. *Skarbnytsia ukrain'skoi kultury* [Treasury of the Ukrainian culture]. Chernihiv, 2007, vol. 8, pp. 274-277.

- [59] Trezvaya zhizn za «pyanye dengi» [Sober life for «drunk money»]. *Delovaya stolitsa [Business capital]*. 2010, 2 sentyabrya. Available at: <http://www.dsnews.ua/politics/vdart15066>.
- [60] Tushinskiy D. A. *Popechitelstva o narodnoy trezvosti v 1900 g. [Guardianship about national sobriety in 1900.]*. Sankt-Peterburg, 1903, 40, [72], [23] p.
- [61] Ushataya R. I. Istoriya bibliotek goroda Simferopolya: konets XIX – pervaya polovina XX veka [History of libraries of the city of Simferopol: the end 19 – the first half of the 20th century]. *Kultura narodov Prichernomor'ya [Culture of the people of Black Sea Coast]*. 2007, no. 98, t. 2, pp. 14-186.
- [62] Finagentova N. I. Ot biblioteki popechitelstva o narodnoy trezvosti k sovremennomu intellekt-tsentru [From library of guardianship about national sobriety to the modern intelligence center]. *Obshchedostupnye biblioteki Moskvy i Rossii: ot proshlogo k nastoyashchemu [Public libraries of Moscow and Russia: of the past to the present]*. Moskva, 2011, pp. 299-307.
- [63] Charnoluskii V. I. *Nastolnaya kniga po vneshkolnomu obrazovaniyu [The reference book on out-of-school education]*. Sankt-Peterburg, 1913, t. 1, 503 p.
- [64] Shevchenko T. V XIX veke s pyanstvom v Krymu borolis s pomoshchyu chitalen [In the 19th century with alcoholism in the Crimea fought against the help of reading's room]. *Krymskaya gazeta [Crimean newspaper]*. 2013, 4 iyulya, pp. 15.
- [65] Shuklina S. A. Gosudarstvennye i obshchestvennye initsiativy v deyatel'nosti komiteta popechitelstva o narodnoy trezvosti v Tavricheskoy gubernii (1894-1914) [The state and public initiatives in activity of committee of guardianship about national sobriety in the Taurian province]. *Kultura narodov Prichernomor'ya [Culture of the people of Black Sea Coast]*. 2013, no. 265, pp. 119-127.
- [66] Yaruskiy L. Pervye biblioteki [First libraries]. *Staryy Mariupol. Istoriya Mariupolya [Old Mariupol. History of Mariupol]*. Ukraine, 2011, 13 aprelya. Available at: <http://old-mariupol.com.ua/pervye-biblioteki/>.
- [67] Yasinevich V. Narodnye doma, muzei, biblioteki [People's houses, museums, libraries]. *Arkhitektura Ukrainy na rubezhe XIX – XX vekov [Architecture of Ukraine at a turn of 19 – 20 centuries]*. Available at: http://www.alyoshin.ru/Files/publika/yasievich/yasievich_ukr_11.html.
- [68] Khodataystvo Cherkasskogo uezdnoy komiteta popechitelstva o narodnoy trezvosti ot 22 noyabrya 1906 goda o razreshenii narodnykh chteniy i vechernikh zanyatiy so vzroslymi v Cherkasskom narodnom dome [The petition of the Cherkassk district committee of guardianship for national sobriety of November 22, 1906 about permission of national readings and evening lessons with adults in the Cherkassk people's house]. *Tsentrallyy gosudarstvennyy istoricheskiy arkhiv Ukrainy [Central State Historical Archive of Ukraine]*. Fund 273, inventory 1, dossier 17, pp. 62.
- [69] Svedeniya ob otkrytii chaynykh i chitalen v Bratslavskom i Litinskom uezde [Data on opening tea and reading rooms in the Bratslavsky and Litinsky County]. *Tsentrallyy gosudarstvennyy istoricheskiy arkhiv Ukrainy [Central State Historical Archive of Ukraine]*. Fund 301, inventory 1, dossier 386, pp. 47.
- [70] Svedeniya ob otkrytii v uezde [Podolskoy gubernii] chaynykh i chitalen [Data on opening in the county [The Podolsk province] tea and reading rooms]. *Tsentrallyy gosudarstvennyy istoricheskiy arkhiv Ukrainy [Central State Historical Archive of Ukraine]*. Fund 301, inventory 1a, dossier 386, pp. 45.
- [71] Delo ob otkrytii v Kievskoy, Volynskoy i Chernigovskoy guberniyakh besplatnykh bibliotek-chitalen po khodataystvam gubernskikh i uezdnykh popechitelstv o narodnoy trezvosti i zemskikh uprav [Case of opening in the Kiev, Volynsk and Chernihiv provinces of free reading rooms according to petitions of provincial and district popechitelstvo for national sobriety and territorial justices]. *Tsentrallyy gosudarstvennyy istoricheskiy arkhiv Ukrainy [Central State Historical Archive of Ukraine]*. Fund 707, inventory 227, dossier 16, pp. 1-314.
- [72] Tsirkulyar Ministerstva narodnogo prosveshcheniya ot 14 marta 1902 g. o priobretenii narodnymi chitalnyami i bibliotekami, a takzhe bibliotekami srednikh uchebnykh zavedeniy knigi Petrushevskogo A. «Generalissimus knyaz Suvorov» [The circular of the Ministry of national education of March 14, 1902 about acquisition by national reading rooms and libraries, and also libraries of average educational institutions of the book of Petrushevsky A. «Generalissimo prince Suvorov»]. *Tsentrallyy gosudarstvennyy istoricheskiy arkhiv Ukrainy [Central State Historical Archive of Ukraine]*. Fund 707, inventory 227, dossier 31, pp. 13.